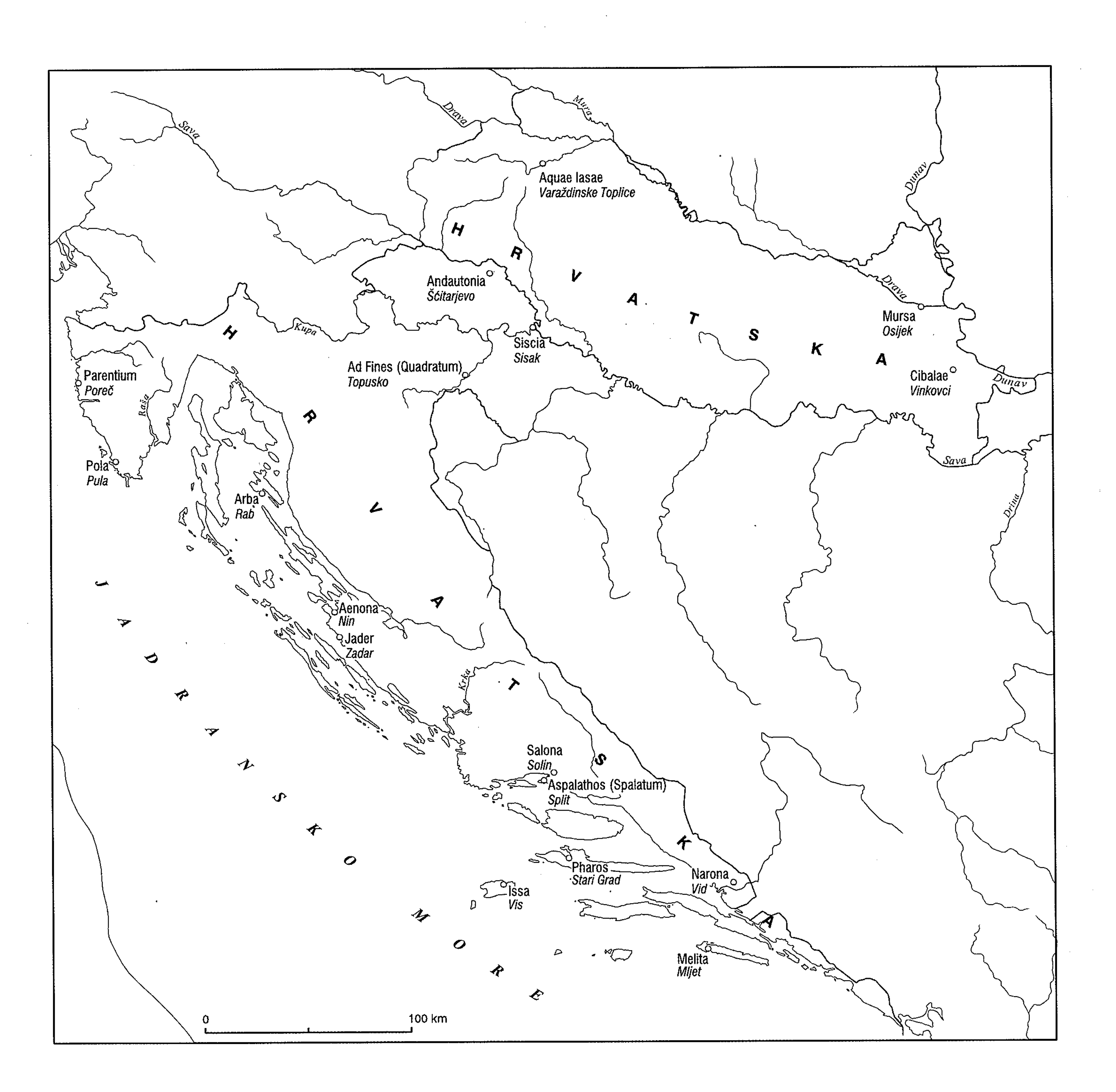
Mirjana Sanader

ANTIČKI GRADOVI
u Hrvatskoj

Školska knjiga, Zagreb, 2001.

Sava
Drava
Mura
Aquae Iasae
Varaždinske Toplice
Dunav
H
R
V
A
T
S
K
A
Andautonia
Šćitarjevo
Mursa
Osijek
Kupa
Siscia
Sisak
Ad Fines (Quadratum)
Topusko
Cibalae
Vinkovci
Parentium
Poreč
Raša
Pola
Pula
Arba
Rab
Drina
Aenona
Nin
Jader
Zadar
Krka
JADRANSKO MORE
Salona
Solin
Aspalathos (Spalatum)
Split
Pharos
Stari Grad
Narona
Vid
Issa
Vis
Melita
Mljet
0
100 km

Predgovor

Ideja za ovu knjigu rodila se ponajprije zato što u Hrvatskoj do sada nije bilo knjige koja bi ne strogo znanstvenim nego znanstvenopopularnim, a ipak stručnim pristupom prikazala hrvatske antičke gradove. Svoju konačnu uobličenost ideja je doživjela iz moje, u početku ne olako preuzete, ali nakraju ipak ugodne obveze da čitateljima časopisa „Croatia In Flight Magazine" u svakom broju predstavimo po jedan antički grad u Hrvatskoj. Većina tekstova u ovoj knjizi nastajala je od 1994. do 2000. godine. Bila je to, naravno, vrlo izazovna zadaća jer je, s receptivnog stajališta, riječ o čitateljima za koje se moglo pretpostaviti da i u smislu arheološke obaviještenosti i upućenosti nadilaze prosječno znanje. Cilj, dizajn i prijelom časopisa umnogome su odredili prirodu tekstova, što znači da je i u vezi s njihovim opsegom valjalo prihvatiti zadanost i ograničenja takve vrste časopisa.

Budući da nije bilo razloga zanemariti znanstvene arheološke činjenice, što i nisam željela, odlučila sam se za već spomenuti stručni pristup u pisanju tekstova. Naime, da bi takvo štivo zainteresiralo čitatelja, nije moglo biti napisano drugačije nego znanstvenopopularnim, gotovo publicističkim stilom, što je također bio određeni izazov. Tekstovi su trebali biti pitki i sadržavati sve bitne, provjerene znanstvene činjenice. Glede izbora gradova o kojima sam pisala, vodila sam se trima kriterijima: arheološkom istraženošću, opsegom materijalnih ostataka i povijesnom važnošću. Uz najpoznatije antičke gradove — Salonu (Solin), Naronu (Vid kod Metkovića), Issu (Vis), Split, Pulu, Zadar i druge, u knjigu je uvršten i otok Mljet zbog njegove čudesne ljepote, poznate još u antičko doba.

Od samog početka članci su doživjeli pozitivnu kritiku, naišli na dobar odjek. Vjerujem da to svjedoči o izrazitom zanimanju čitatelja za starine i povijesne teme. Za dobar prijam kod čitatelja zaslužna je i izvrsna urednička oprema, ali i izvanredne fotoreprodukcije u boji koje su pratile te tekstove, u što se čitatelj ove knjige može uvjeriti. Premda fotopriloge potpisuje nekoliko afirmiranih hrvatskih majstora, najviše sam i najčešće surađivala s Ivom Pervanom i Damirom Fabijanićem, kojima, kao i drugima, u ovoj prigodi zahvaljujem. Upravo su neki njihovi prilozi, osobito oni pejsažni, open-air-zahvati otvorenih arheoloških prostora, bili toliko osvježavajući, s novim vizurama, da su uvelike pridonosili atraktivnosti teme.

Izbor gradova o kojima pišem u ovoj knjizi ne odražava niti može značiti arheološko, kulturološko, a ponajmanje regionalno uvjetovano vrednovanje. Sukladno tome, jasno je, ni redoslijed tekstova nije bio podvrgnut obvezujućoj znanstvenoj, nego samo uredničko-izdavačkoj nužnosti.

Zahvaljujem izdavaču Školskoj knjizi, gospodi Anti Žužulu i dr. Dragomiru Mađeriću, kao i njihovim urednicima, što su prihvatili prijedlog za objavljivanje ovakve knjige, kojom se hrvatska arheološka znanost približuje širem čitateljskom krugu. Recenzentima prof. dr. Marinu Zaninoviću i prof. dr. Marini Milićević-Bradač dugujem zahvalnost za konstruktivne i kolegijalne sugestije, mr. Zrinki Šimić-Kanaet i prof. Marini Šegvić za bibliografske poticaje. Ravnatelju Arheološkog muzeja u Zagrebu prof. Anti Rendiću Miočeviću i ravnatelju Arheološkog muzeja u Splitu prof. dr. Emiliju Marinu, kao i drugim ravnateljima arheoloških muzeja i kolegama arheolozima zahvaljujem za nesebičan pristup muzejskim izlošcima i za bibliografske poticaje, te svima koji su mi na neki način pomogli u radu na ovoj knjizi.

U Zagrebu, studeni 2000.

Autorica

Antičko razdoblje na području Hrvatske

Antičko razdoblje povijesti današnjih područja Hrvatske započelo je onoga trenutka kada su njezinim morem zaplovili prvi grčki moreplovci. Oni, dakako, noću nisu znali ploviti kao što mi danas znamo zahvaljujući navigacijskim napravama, pa su bili prisiljeni noćiti u pogodnim lukama. Domaće je stanovništvo sigurno poznavalo najpogodnije luke i gospodarilo njima, pa su se Grci vjerojatno dogovarali i postizali pogodbe s domaćinima. S vremenom su Jadranskim morem sve više plovili i grčki trgovci koji su prodavali svoju robu ili je razmjenjivali za domaće proizvode.

U prvoj polovici 8. st. pr. Krista Grci su, u potrazi za boljim uvjetima života koji podrazumijevaju dovoljno plodne zemlje i obilje rude, počeli napuštati matičnu zemlju. Odlazeći u druge krajeve, koristili su se upravo obavijestima moreplovaca i trgovaca. Tada su krajnje točke njihova širenja prema zapadu bila područja Južne Italije i Sicilije, a na istoku je to bila tračka obala i Mramorno more. Već krajem 6. st. pr. Krista grčka je kolonizacija na zapadu doprla do Ampurijasa u Španjolskoj, a na istoku je granica bila Pont – Crno more i Cipar.

Grčka je kolonizacija u svojoj najranijoj fazi zaobišla istočnu jadransku obalu, ali da se ona ipak nalazila barem na grčkim itinererima i peljarima svjedoče nalazi korintske keramike iz 7. st. pr. Krista na tim područjima. Osim tih materijalnih arheoloških svjedočanstava koja govore da su Grci plovili Jadranom najkasnije u 7. st. pr. Krista, sačuvali su se i neki pisani dokumenti. Iako je bilo pokušaja da se u Homerovoj *Odiseji*, u opisima prekrasnog Kalipsina otoka Ogigije, prepozna otok Mljet, najstarije sigurno pisano svjedočanstvo grčkog poznavanja Jadrana jest ono grčkog dramatičara Eshila, s kraja 6. i početka 5. st. pr. Krista (*Okovani Prometej, 837*). Kasniji su pisci već poznavali i neke narode, kao i lokalitete, a aleksandrijska je geografija u Jadransko more dovela i Argonaute.

O samoj grčkoj kolonizaciji na istočnoj jadranskoj obali moglo bi se govoriti tek od 6. st. pr. Krista, kada su, kako neki misle, premda za sada bez potvrde arheoloških iskopavanja, Knidani na otoku Korčuli osnovali koloniju.

Nešto konkretnije podatke o grčkoj kolonizaciji Jadrana imamo iz vremena vladanja Dionizija I. iz Sirakuze u 4. st. pr. Krista. Smatra se, naime, da je taj vladar na mjestu današnjega grada Visa utemeljio koloniju imenom *Issa*. Ipak, odlomak iz Diodorove *Bibliotheke 15,13/14*, u kojem

se spominje da je taj sirakuški vladar osnovao koloniju na Jadranu imenom Lis (*Lissos*), potaknuo je brojne rasprave. Bez obzira na to što još nije sasvim potvrđeno da je Dionizije osnovao Issu, taj je grčki polis postao napredan grad koji je u vrijeme najsnažnijeg procvata u 3. st. pr. Krista i sam osnivao kolonije na otocima (Korčuli) i kopnu (Trogiru, Stobreču i Solinu).

Grčki su kolonisti u novi svijet donosili svoje kulturne, religijske i ekonomske tečevine. Jedno od najmarkantijih kulturnih obilježja grčkoga svijeta jest poznavanje planske gradnje gradova. Ideja planiranoga grada potječe iz razdoblja kolonizacije, posebice zapadnih krajeva.

Arhitekt Hipodam osmislio je svoj rodni Milet 466. g. pr. Krista kao šahovsku ploču u kojoj su ulice, široke najviše 4.2 m, presijecale stambene blokove, a javni se život odvijao na trgovima u središtu grada. Kako se na tom središnjem prostoru s vremenom gradilo sve više javnih zgrada, tako se tek u razdoblju helenizma počelo s izgradnjom specijalnih građevina za određene javne službe. Do tog vremena najvažnija zgrada na agori, kako se zvao takav gradski trg, bila je stoa – trijem, produžena građevina sa stupovima i zatvorenim stražnjim zidom. Takva je građevina, koje korijeni leže još u arhajskom vremenu, našla najdojmljiviji izraz polovicom 5. st. pr. Krista na Agori u Ateni. Iako Rimljani nisu preuzeli gradnju stoe, čini se da su se u gradnji rimskih ulica uokvirenih trijemovima sa stupovima, koji se pojavljuju ponajviše u rimskim gradovima na istoku, inspirirali upravo stoom.

Grčki kolonisti koji su naseljavali današnje hrvatske otoke, slijedili su naputke za izgradnju gradova iz matičnih krajeva. Stoga su upravo ti grčki gradovi najstarija urbanizirana naselja na hrvatskom Jadranu.

Iako, dakle, postoje i pisana i arheološka svjedočanstva o tome da su Grci poznavali istočnu jadransku obalu i plovili njom, oni se ipak, ponovimo, nisu u 8. i 7. st. pr. Krista, ako ne i duže, osmjelili na njoj osnovati koloniju. Tako je jedno od pitanja u svezi s grčkom kolonizacijom istočnog Jadrana i ono o razlozima koji su sprječavali grčke koloniste da se i ranije nasele na jadranskim otocima i obali koja se nalazila u neposrednoj blizini. To još više budući da se zna da su dobro poznavali te krajeve, jer su njima plovili, a na nekima od njih imali svoje plovne postaje i emporije. A kada su se pak odlučili na to, naseljavali su se isključivo na otocima današnje srednje Dalmacije.

Za sada se stručnjaci zadovoljavaju objašnjenjem koje govori o nedostatku većih plodnih površina i nepostojanju veće količine rude, kao i neprijateljski raspoloženom stanovništvu. A to stanovništvo, koje je dočekalo dolazak Grka na jadranske otoke, bili su Iliri čiji je najraniji spomen zabilježen kod Hekateja (*FGrH 1 F 98 – 101*). Ipak, najviše je o njima rečeno u *Periplu* Pseudo Skilaka, napisanome oko 330. g. pr. Krista, kao i u *Periegezi* Pseudo Skimna iz 2. st. pr. Krista. Ilirska su plemena u južnom Jadranu od kraja 5. st. pr. Krista počela stvarati snažno kraljevstvo koje je trajalo do 168. g. pr. Krista kada su Rimljani porazili ilirskoga kralja Gencija. Za vrijeme rimske vladavine ime Ilir postalo je eponim i za druga plemena nastanjena na području koje su Grci zvali *Illyris,* a Latini

Illyricum, a koja nisu bila čvrsto vezana s ilirskim etnosom, a možda nisu imala ni istu ili sličnu etničku pripadnost.

Da grčki kolonisti na otocima i obali istočnog Jadrana s Ilirima nisu živjeli uvijek u mirnim odnosima svjedoči i zapis o, za sada najstarijoj poznatoj pomorskoj bitki između Grka iz Fara (*Pharos*) i Ilira s kopna. Stanovništvo koje je u to vrijeme naseljavalo otoke i obalu dobro je poznavalo pomorsku vještinu, jer nam obavijesti iz prošlosti kazuju da je gusarenje bilo jedna od osnovnih ekonomskih grana.

Upravo su se zbog ilirskoga gusarenja, koje je možda služilo i kao krinka za dobivanje nadzora u Jadranu, upleli Rimljani. Prvi zabilježeni sukob između Rimljana i Histra, koji su nastanjivali najsjevernije obalno područje, zbio se 221. g. pr. Krista. Te su godine Rimljani vodili prvi rat protiv Histra, a povodom mu je bio, kako je napisao Orozije, histarski napad na rimske lađe sa žitom (*Oros. 4,13,16*). Taj Orozijev zapis, osim što izravno govori o uzrocima rata, neizravno donosi i podatke o tome da su Rimljani već poznavali istočnu obalu Jadrana i koristili se njome za trgovačku plovidbu. Već nekoliko godina ranije (229. g. pr. Krista) upliću se Rimljani u sukob s ilirskom kraljicom Teutom. Već tada, ili najkasnije nakon poraza kralja Gencija 168. g. pr. Krista Rimljani uspostavljaju protektorat nad otocima i obalom. Bio je to nastavak rimskog prodora prema istoku koji se intenzivirao nakon 181. g. pr. Krista kada je osnovana Akvileja. Ta je rimska kolonija imala iznimno važnu ulogu ne samo u pokoravanju Ilirika nego i u trgovačkim vezama sa sjevernijim alpskim područjima.

Rimljani su tako u godinama 178/177. pr. Krista pobijedili Histre koje je predvodio kralj Epulon. O tim događanjima opširno je izvijestio Livije (*41, 1 — 11*). Rimljani su u početku, iako uspješni u bitkama, na istočnoj jadranskoj obali vlast provodili sklapanjem savezništava, ugovornih i zaštitničkih odnosa. Nakon pobjede nad Gencijem Rimljani su upravo na taj način stekli nadzor nad cijelom obalom i otocima.

No Rimljani nisu uspjeli istodobno prodrijeti i u unutrašnjost, pa sljedeća desetljeća obilježavaju ratovi protiv pobunjenih ilirskih plemena, između kojih se ističu Delmati. Zabilježeni su brojni rimski pohodi u unutrašnjost Ilirika koji su započeli Prvim delmatskim ratom, a pod vodstvom Gaja Marcija Figula 156. g. pr. Krista, kojemu je grad Narona već u to vrijeme služio kao uporište. Kornelije Scipion Nazika 155. g. pr. Krista razorio je glavno uporište Delmata — grad Delminij. Servije Fulvije Flak uspješno ratuje 135. g. pr. Krista protiv Ardijejaca i Plereja. U 119. g. pr. Krista zabilježeni su ratovi Lucija Cecilija Metela protiv Japoda i njegova opsada Segestike. Te se godine prvi put spominje i kasnije slavni grad Salona u kojem te zime boravi Lucije Cecilije Metel, koji je 117. g. pr. Krista pobijedio u bitki protiv Delmata.

Ne može se sa sigurnošću reći kada je konstituirana rimska provincija Ilirik. Prema Th. Mommsenu dogodilo se to za Suline vlasti. Međutim, izvjesno je da je Cezar upravljao provincijama Ilirikom i Galijom. Ilirikom se prvi put kao posebnom provincijom vladalo kada ga je Cezar predao na upravljanje rimskom legatu Publiju Vati-

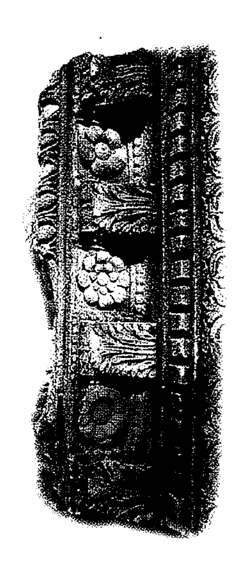
niju (45 — 44. pr. Krista), koji je imao sjedište u Naroni. Za Cezara je mogla biti osnovana i Pula koja je, uz Naronu, Salonu i Zadar, jedan od najstarijih rimskih gradova na istočnoj obali Jadrana.

Oktavijan je 35. g. pr. Krista odlučio osigurati sjevernu granicu Italije. U tom se razdoblju okrenuo i prema Iliriku, nastojeći osigurati i prijelaze prema istoku, pri čemu je bio upleten u teške i iscrpljujuće ratove, u kojima je i sam bio ranjen. Međutim, tim je pohodima dospio do rijeke Save, a čini se i do njezina ušća, jer Kasije Dion izvješćuje da su rimski vojnici tom prigodom doprli i do Dunava. Siscia je u to vrijeme postala rimska uporišna točka. U godinama 12 — 11. pr. Krista vodio je Tiberije Prvi panonski rat kada je prijeđena crta Save, pa je nova granična crta bila na sjeveru rijeka Drava, a na istoku Dunav. U to je vrijeme Ilirik, do tada senatorska provincija, predan na upravljanje caru. Tada se provincija vjerojatno podijelila na *superior provincia Illyricum* i *inferior provincia Illyricum.*

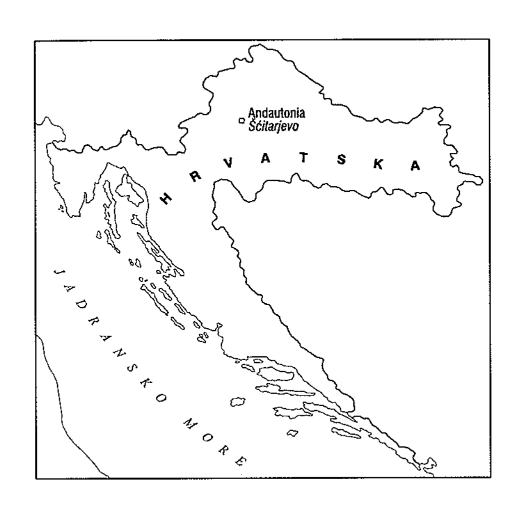
Sve te vojne akcije ipak nisu uspjele pacificirati Ilirik, što se dogodilo tek poslije Drugoga panonskog ustanka koji se zbio između 6. i 9. godine. Mišljenja stručnjaka se razilaze o tome je li već tada ili još kasnije Gornji Ilirik postao provincija Dalmacija, a Donji Ilirik provincija Panonija. Sigurno je samo to da je nakon gušenja tog krvavog ustanka tim krajevima zavladao mir koji je potaknuo gospodarski napredak. Osnivaju se brojna naselja i gradovi, bujaju trgovina i zanatstvo, a stanovništvo se romanizira te potom vrlo rano i kristijanizira.

Iako je stanovništvo dijela rimske provincije Panonije, koja se nalazila u hrvatskim područjima, zbog blizine granice bilo više ugroženo od provincije Dalmacije, živjelo se gotovo do kraja 4. st. u miru. Prvi veliki potresi događaju se nakon navale barbarskih plemena. Tako su gotska plemena 395. g. prvi put doprla i do Salone. Najkasnije 456. g. Panonija je čvrsto u rukama Gota, a nešto kasnije i Dalmacija. Iako je Bizant uspio povratiti neke krajeve, ipak je morao popustiti pod navalama Avara i Slavena. Tako u 7. st. upravu u Saloni preuzimaju Slaveni — Hrvati.

Navalama barbarskih plemena i, kasnije, njihovim zaposjedanjem današnjih hrvatskih krajeva uništene su mnoge materijalne, a još više i duhovne tečevine antičke kulture. Ipak, nedvojbenim se čini da su došljaci bili odlučni u namjeri da se stalno nasele u novim krajevima, te da su bili fascinirani antičkom civilizacijom koju su zatekli. Međutim, kulturna epoha koja je potom uslijedila pripada drugom, isto tako važnom, povijesnom razdoblju kojega se pak ova knjiga ne dotiče. A u povijesnim mijenama koje su uslijedile polako su se brisali spomeni na nekadašnje antičke stanovnike. Novo buđenje zanimanja za antička razdoblja pojavilo se s renesansom. S vremenom je zanimanje za antiku postalo strukom koja je dala nemjerljive doprinose upoznavanju antičkoga doba.

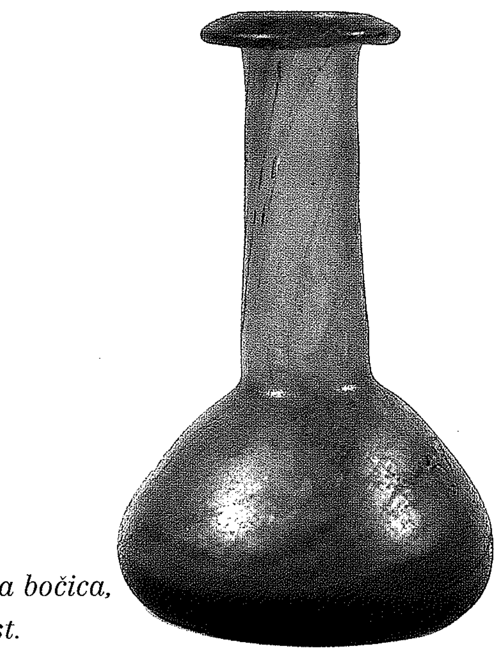

Andautonia – Šćitarjevo

Kada bi ratnim pobjedama osvojili neku od novih provincija, Rimljani su provodili romanizaciju osvojenog teritorija. Taj se proces odvijao na nekoliko usporednih kolosijeka. U novoj bi provinciji najprije uspostavili upravu koja je podrazumijevala uvođenje rimskih oblika vlasti. Na granicama bi istodobno porazmjestili vojne formacije, za koje bi se gradili vojni logori, manji kasteli, utvrde i promatračnice. U te su novoosvojene krajeve potom naseljavali svoje građane, i to dvojako, bilo podižući za njih nove gradove, bilo da su ih smještali u strateški važnim naseljima autohtonog stanovništva. Pridošlice su donosile svoj jezik, svoja vjerovanja i svoj način života. U novoosnovanoj provinciji gradile su se i ceste kojima se osiguravao brži i sigurniji protok robe i vojske. Domaće je stanovništvo tako silom prilika moralo u početku živjeti u blizini, ali kasnije i u zajednici s tim došljacima. Zahvaljujući prije svega snažnom ekonomskom, ali, dakako, i kulturnom utjecaju, to je stanovništvo malo-pomalo preuzimalo jezik rimskih naseljenika, prilagođavalo se, svakako naprednijem načinu života Rimljana, a u njihovim je božanstvima pokušavalo prepoznavati svoja.

Na području sjeverno od rijeke Save (*Savus flumen*) Rimljani su osnovali dvije panonske provincije *Pannonia Superior* i *Pannonia Inferior,* koje su se prostirale do Dunava (*Danubius flumen*) na sjeveroistoku, do provincije Norik na sjeverozapadu, do Italije na jugozapadu i provincije Dalmacije na jugu.

Rimska staklena bočica, 1 – 2. st.

Ostaci terma, rimskog kupališta, 2. st.

U dijelu gornje Panonije (*Pannonia Superior*), na prostoru na kojem je obitavala plemenska zajednica Andautonaca (*res publica Andautoniensium*), sagradili su u 1. st. i grad Andautoniju. Premda arheološka istraživanja to nisu potvrdila, postoje mišljenja da su Rimljani na tome mjestu najprije sagradili vojni logor. Grad je bio smješten na desnoj obali Save, oko 12 km jugoistočno od današnjeg Zagreba, 9 km od mjesta Velike Gorice, a na lokaciji današnjeg sela Šćitarjeva. U antici je u njegovoj blizini prolazila cesta koja je vodila iz Akvileje prema Sirmiju, a u blizini se vjerojatno nalazio i most kojim se prelazilo preko rijeke. Zahvaljujući povoljnom položaju, grad se uspješno razvijao, pa je tako, kako se sada čini, za vladanja Flavijevaca, oko 70. g., dobio i samostalnu gradsku upravu *municipium*. Rimljani su znali dobro iskoristiti plovnost rijeka pa su dio robe i ljudstva prevozili brodovima. A budući da je rijeka Sava u antici jednim svojim dijelom bila vrlo pogodna za plovidbu, na njezinim su se obalama gradile luke. Pretpostavlja se da je i Andautonija bila grad s vlastitom lukom.

Premda se Andautonija spominje u antičkim spisima (*Ptolemej, Geog. II, 14, 4*), kao i u antičkim itinererima (*Itinerarium Antonini Augusti 266, 2*), dugo se nije znalo gdje je bila točno smještena. Tome je najviše pridonosila činjenica da su se kameni natpisi na kojima se grad spominje pronalazili na različitim mjestima. Najviše zasluge u ubikaciji antičke Andautonije ima književnik i filolog, franjevac Matija Petar Katančić koji je, kako je i za-

bilježio u svojem djelu *Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum,* 1795. godine, među ostatke nepravilnih šestorokutnih antičkih bedema u Šćitarjevu smjestio Andautoniju. No njegovo se mišljenje moglo verificirati i potvrditi kao točno tek 1934. godine pronalaskom miljokaza cara Maksimina.

Kasnija arheološka istraživanja u Šćitarjevu pokazala su da je grad prestao funkcionirati krajem četvrtoga, odnosno početkom petog stoljeća. Na njegovu je mjestu kasnije, u srednjem vijeku, niknulo manje naselje Šćitarjevo, koje se u spisima prvi put spominje u 14. stoljeću.

Andautonija se u vrijeme svojega najvećega procvata prostirala na površini od približno pedeset hektara. No u samom početku, nakon osnutka, bilo je to mnogo manje naselje. Na takav zaključak upućuje podatak da su terme, iz 2. st., bile sagrađene na mjestu nekadašnje nekropole, a one su se, kako je u antici bilo uobičajeno, uvijek nalazile izvan gradskog areala. Ta je pak nekropola potom bila premještena južnije i nešto dalje od naselja, uz cestu.

Dio prostorije rimskog kupališta sa sustavom za zagrijavanje, 3. st.

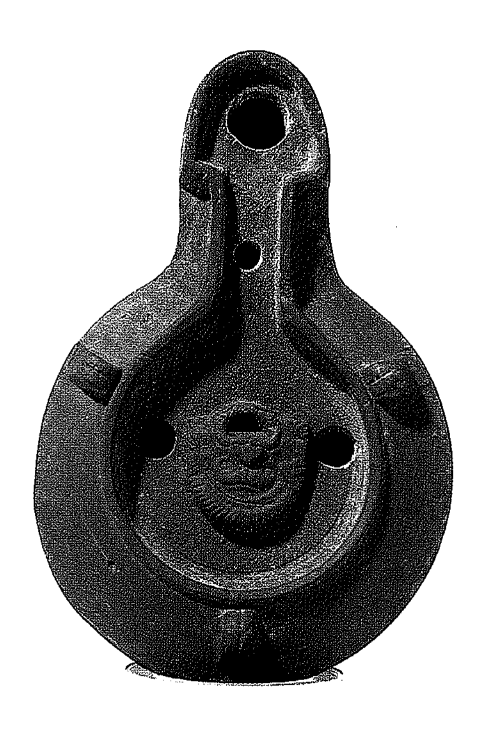

Natpis u čast Lucija Funisulana, 1. st.

Uz to južno groblje Andautonija je imala još jedno koje se nalazilo istočno od grada.

Od nekadašnjega antičkoga grada sačuvani su brojni arhitektonski ostaci koji svjedoče o najranijoj fazi urbanizacije, ali i o kasnijem razvoju grada. Tako je iz najranijeg razdoblja gradskog života sačuvan sjeverni dio sustava kanala za otpadne vode. Čini se da je Andautonija doživljavala i poplave, o čemu svjedoče debeli slojevi šljunka koji pokrivaju ostatke iz najranijeg razdoblja grada. Ipak, i nakon takvih nesreća, u gradu se nastavljalo živjeti pa su se obnavljale, odnosno ponovno gradile gradske kuće. One su između gradskih bedema bile razmještene unutar sklopa pravilno, pod pravim kutom raspoređenih ulica. Kuće su se gradile od vapnenca i pješ-

Rimska svjetiljka s maskom, 2. st.

Dno rimske svjetiljke s pečatom proizvođača, 2. st.

čenjaka vezanog žbukom. Imale su mozaične podove, zidove ukrašene slikarijama, kao i sustave za zagrijavanje prostorija.

U 2. st. gradi se veliko gradsko kupalište kojeg su ostaci vrlo dobro sačuvani i u velikom dijelu istraženi. Kupalište je imalo ulaz iz gradske ulice, od koje su ga dijelile brojne kolonade. Čini se da su se te terme u 3. st. i obnavljale, kada je vjerojatno sagrađena jedna apsida, kao i novi sustav za grijanje te još neke druge manje prostorije.

Iako se za Andautoniju ne može reći da je bio veliki antički grad, to je ipak bio najveći grad koji se smjestio na širem području Zagreba, na području koje je i u antici bilo dosta naseljeno. Arheološka su istraživanja, naime, pokazala da su se u okolici Zagreba, koji sâm nema antičkog pretka, nalazila druga manja naselja, kao i brojna poljoprivredna imanja tzv. *villae rusticae*. Mnogi se pokretni arheološki nalazi koji svjedoče o tom vremenu danas čuvaju u Arheološkome muzeju u Zagrebu.

Antički su se stanovnici tih krajeva, kao uostalom i Andautonije, s vremenom potpuno romanizirali. O tome uvjerljivo svjedoče arhitektonski ostaci grada. Vidljivo je, naime, da su stanovnici Andautonije prihvatili rimski način života i po rimskim termama, raskošnom gradskom kupalištu. Svjedoci su romanizacije i brojni sačuvani pokretni artefakti. Riječ je, prije svega, o nalazima kamenih spomenika s natpisima. Najznačajniji među njima svakako je onaj koji su krajem 1. st., a u čast namjesnika provincije Panonije Lucija Funisulana, podigli andautonijski vijećnici. Andautonijski su gradski oci u 3. stoljeću postavili kip i caru Deciju i njegovoj ženi Hereniji Etruscili. Ti su spomenici bili na

kamenim bazama, na kojima su naručitelji dali uklesati i posvetni natpis. Kipovi cara i njegove žene nisu ostali sačuvani, no sačuvane su baze s natpisima.

Rimljani su, kao vrlo religiozan narod, donosili svoja vjerovanja i u nove provincije, pa bi se s vremenom, kako smo već naveli, rimskim božanstvima počeli klanjati i domaći stanovnici. Tako doznajemo da su, osim vrhovnog rimskog boga Jupitera, štovali bogove Pana, Dioniza i Viktoriju. I ne samo to, autohtono je stanovništvo u nekim svojstvima rimskih bogova znalo prepoznati svojstva svojih autohtonih božanstava, te ih čak prikazivati kao rimska. Jedno od takvih božanstva u Andautoniji bilo je i riječno božanstvo Savus. Sačuvan je maleni žrtvenik na kojem je uklesan natpis koji kaže da Marko Primigenije posvećuje žrtvenik Savusu.

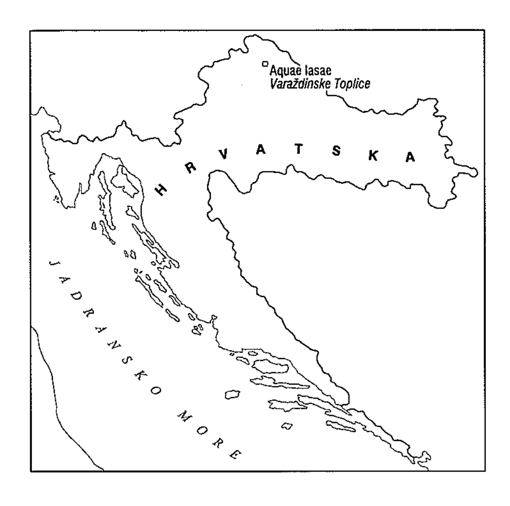
Iz Andautonije potječe i prekrasan reljef božice Nemeze. Ispod reljefa Nemeze na kojemu je boginja prikazana sa svim svojim atributima: mačem, štitom, bičem, trozubom, palminom grančicom i zapaljenom bakljom, uklesan je i natpis. Tako se zna da je reljef Nemezi posvetio Julije Viktorin, nekadašnji vojnik, sada veteran i gradski vijećnik. Taj je natpis izvanredno važan za rekonstrukciju povijesti antičke Andautonije. Naime, na njemu se govori o tome da je Andautonija imala status municipija (*municipii andautoniensium*), što znači da je imala samostalnu gradsku upravu.

Budući da arheološka istraživanja u Andautoniji još traju, valja očekivati i druge nalaze koji će nam još bolje osvijetliti povijest toga grada.

Reljef božice Nemeze, 3. st.

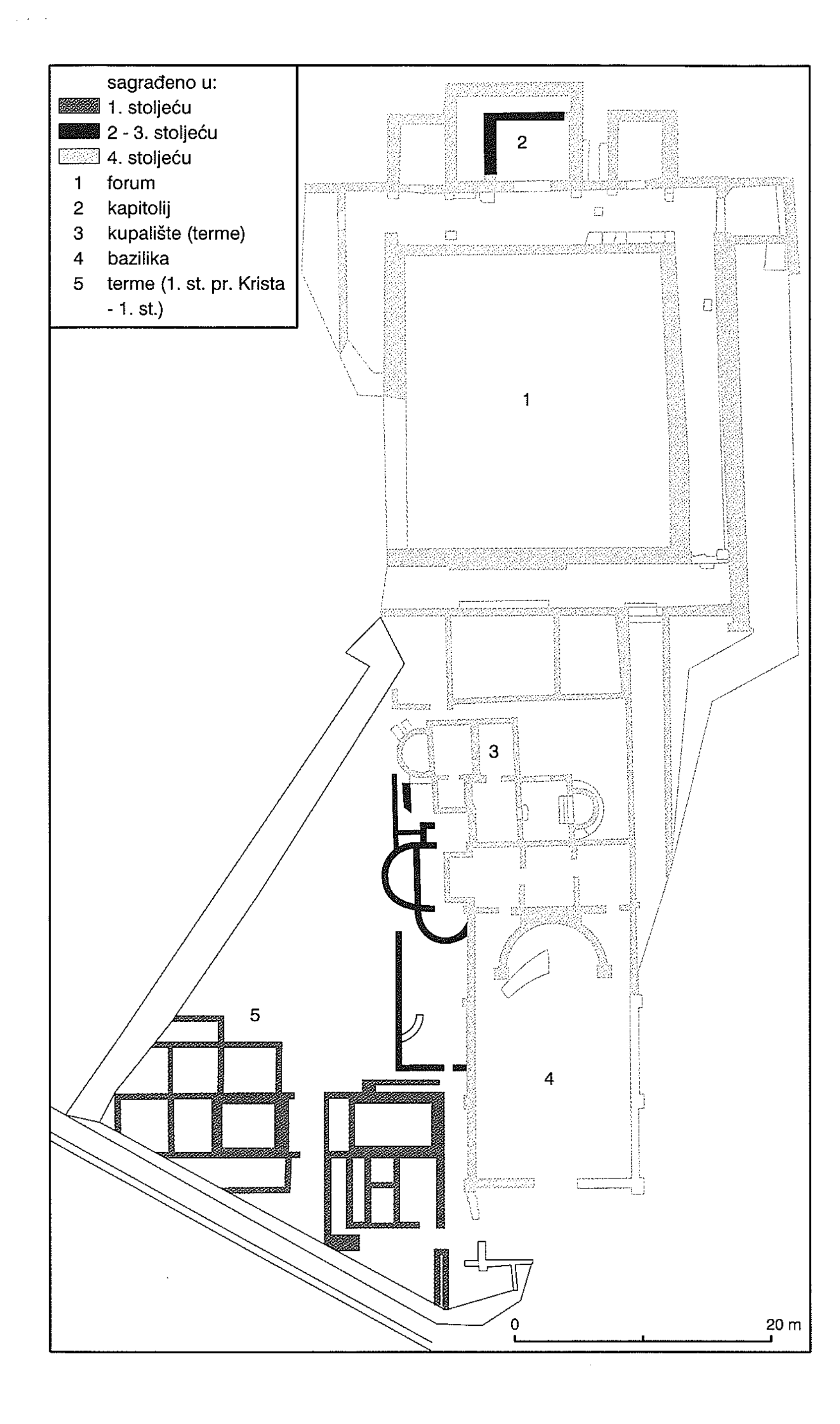
Aquae Iasae – Varaždinske Toplice

Varaždinske Toplice ime je manjega gradića u Hrvatskom zagorju, smještenog na području 230 m nadmorske visine između terasa Topličke gore i doline Bednje. Gradić je poznat po dva izvora termalne mineralne vode, temperature 57.6 °C. Ta je voda znana zbog svog ljekovitog sastava, tj. sumpora, kalcija, natrija, a sadrži i veće količine ljekovitog mulja. Iako je prostor Varaždinskih Toplica bio naseljen već od paleolitika, najveći procvat doživio je u vrijeme antike, o čemu svjedoče mnogi nalazi iz rimskoga doba koji se mogu datirati u vrijeme od početka 1. do kraja 4. st.

Rimljani koji su od 13. g. pr. Krista do 9. g. osvojili prostor nekadašnje provincije Panonije, to su naselje nazivali *Aquae Iasae*. To ime mjesto je dobilo po plemenu Jasa, koje je tada obitavalo na tom području. Mjesto je administrativno pripadalo petovianskoj općini (*res publica Poetoviensis* – danas Ptuj), koja je kasnije, pod Trajanom, postala kolonija. Kolonija Ptuj nalazila se na strateški izvanrednom položaju, od čega je profitirala i obližnja *Aquae Iasae*. Rimljani su se odmah počeli koristiti ljekovitošću njezinih izvora s veoma toplom vodom. Današnje spoznaje o životu Varaždinskih Toplica u doba Rimskog Carstva možemo zahvaliti uspješnim arheološkim iskopavanjima započetima krajem 50-ih godina 20. st., koja su se nastavila u 80-ima i traju još i danas. Ta su istraživanja pokazala da su Rimljani već u prvoj polovici 1. st. sagradili kupalište koje se koristilo nekoliko stoljeća. Rimsko kupalište s javnim zgradama, kojih se impozantni ostaci mogu vidjeti u parku današnjeg lječilišta, tijekom stoljeća više se puta obnavljalo i proširivalo. Zbog toga su i danas najbolje poznati i sačuvani oni mlađi arhitektonski objekti koji potječu iz vremenena cara Konstantina (306 – 337). U to je vrijeme kupalište renovirano i bitno prošireno, o čemu svjedoči i, u 18. stoljeću, pronađena natpisna ploča koja kaže da je Konstantin dao obnoviti sve trijemove i ukrase. Arheološka su se istraživanja obavljala na cijeloj površini parka današnjeg lječilišta jer su upravo na tome mjestu otkriveni kupališni kompleksi, javni trg – forum i sakralni dio – kapitolij. A činjenica da su se antički kupališno-lječilišni objekti nalazili u neposrednoj blizini današnjega, suvremenog lječilišta govori o

Tlocrt središnjeg dijela antičkoga grada (prema I. i T. Kušanu i M. Kadiju)

Oltar s prikazom rimskog boga Herma, 2. st.

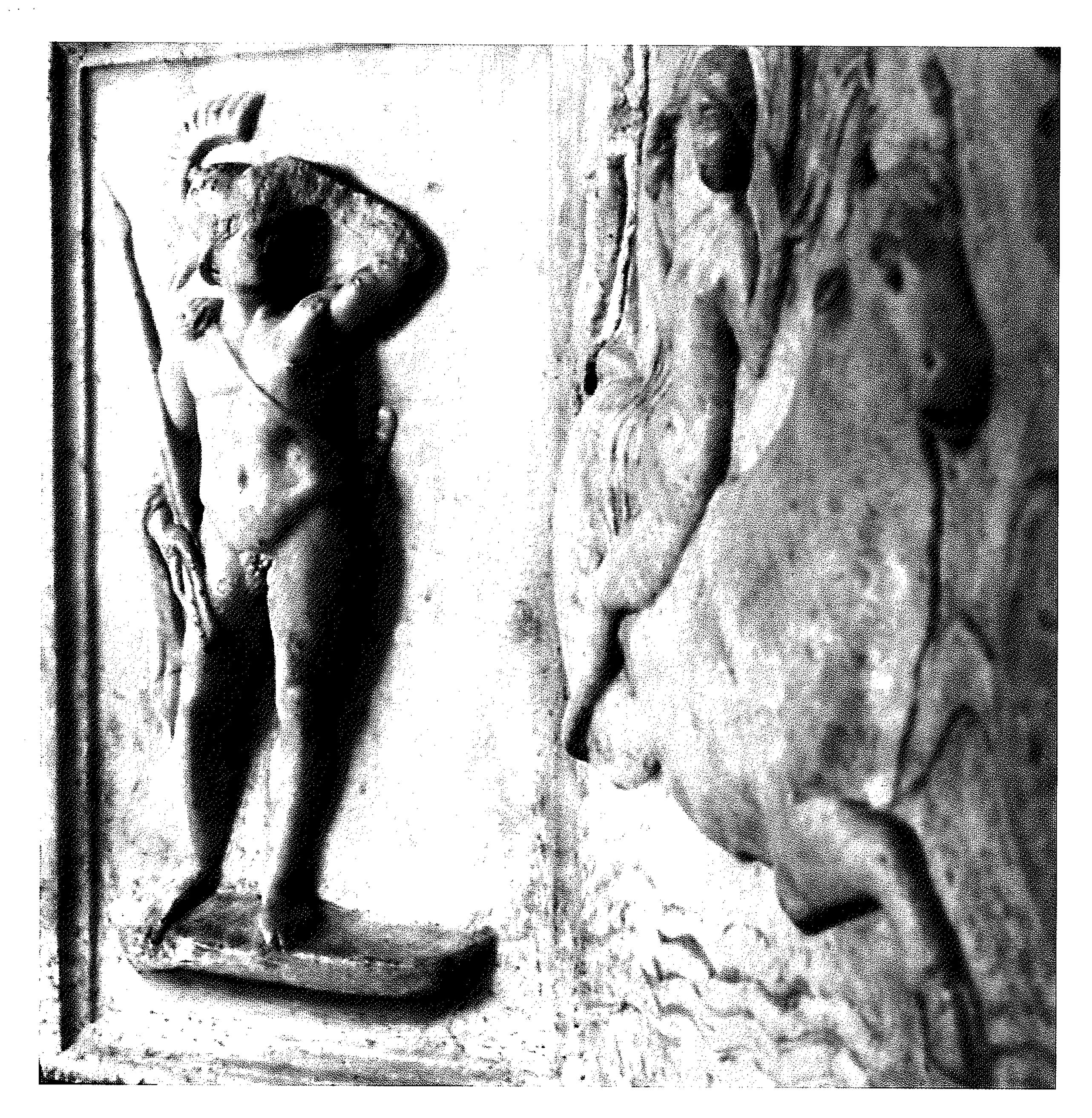
tome da je nekoć kao i danas presudnu ulogu u lociranju zdravstvenih objekata odigrao izvor ljekovite vode.

Danas su vrlo dobro vidljivi ostaci trga – foruma koji je bio okružen trijemovima u čijem se središtu nalazio nimfej – uređeni izvor. Taj je nimfej bio oblikovan kao pravokutna kućica u čiju se unutrašnjost s izvorom dolazilo stubama. Nimfej je bio ukrašen pločama s reljefima koje su prikazivale mitološke scene, simbole vode i njezine moći. Upravo s tog objekta potječe i poznati reljef s prikazom triju prelijepih nimfi koje su se u to vrijeme štovale kao zaštitnice i čuvarice voda. S foruma se velikim stubištem prema sjeveru dolazilo do kapitolija – hrama, u kojem se štovala kapitolinska trijada: Jupiter, Junona i Minerva. Prekrasna statua božice Minerve Medice još je sačuvana u punom sjaju, a od Junone je sačuvan samo postament na kojem je nekada bio smješten njezin kip. S južne strane foruma nalazilo se kupalište koje se sastojalo od nekoliko arhitektonskih cjelina, od kojih se isticala kupališna bazilika s popratnim prostorijama koje su imale i hipokaustno grijanje. Kupališni su zidovi bili oslikani, a podovi popločani bijelom žbukom.

Međutim, antičko rimsko lječilište Aquae Iasae ipak nije moguće u potpunosti istražiti jer su na lokalitetima nekadašnjih antičkih zgrada i ulica tijekom povijesti građeni drugi arhitektonski objekti. Ipak znamo da su se u početku rimske dominacije kupalištem koristili uglavnom vojnici. O njihovoj prisutnosti govore brojni natpisi na kojima izliječeni vojnici zahvaljuju za uspješno liječenje i ozdravljenje. Ti su votivni natpisi posvećeni

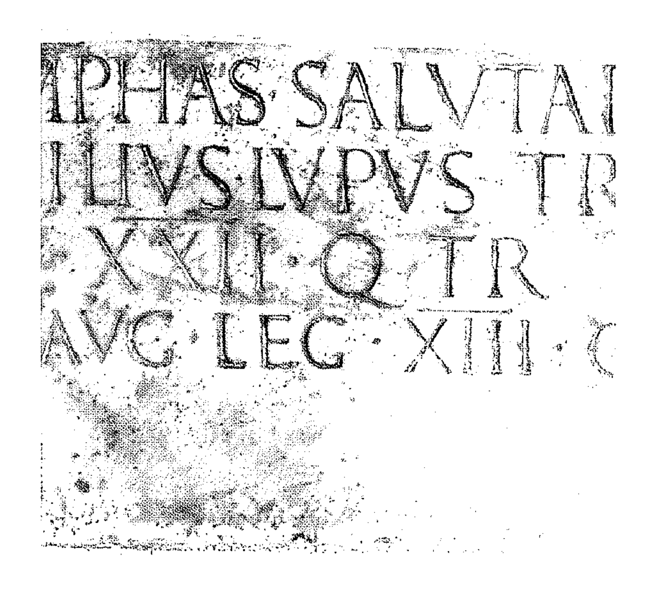

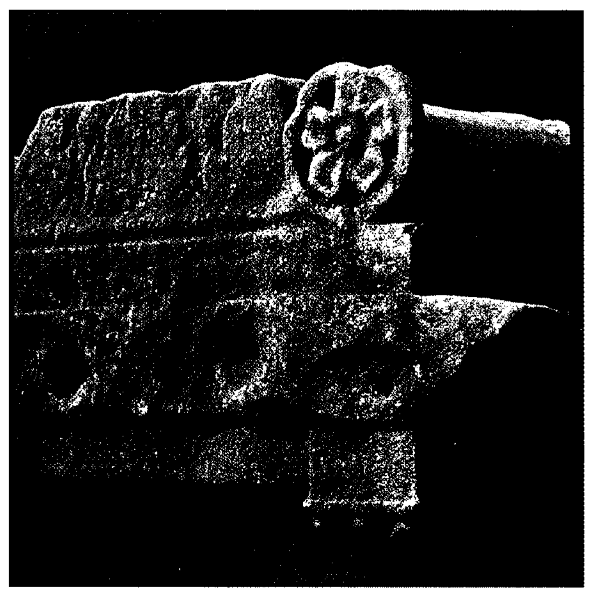
Na prethodnoj stranici: pogled s Kapitolija na Forum (1. st.) u današnjem parku u Varaždinskim Toplicama

◀ *Reljefni prikaz rimskog boga Marsa, 1. st.*

božanstvima Silvanu, Dijani, nimfama, Liberu, Fortuni i drugima. Kasnije su se kupalištem koristili i civili, o čemu također svjedoče brojni epigrafski nalazi. Uz to veliko kupalište, kojim se moglo koristiti mnogo ljudi, razvilo se i civilno naselje. U naselju su, osim stambenih zgrada, bili smješteni i popratni objekti nužni takvu lječilištu, dućani, radionice ili konačišta. Od antičke stambene arhitekture sačuvano je nekoliko zgrada, a među tim se ostacima ističu sasvim dobro sačuvane antičke hrastove drvene konstrukcije. Te su konstrukcije sačuvane zahvaljujući vrlo rijetkom slučaju, naime njihovoj prirodnoj konzervaciji u muljevitu tlu.

Dio votivnog zapisa rimskog vojnika

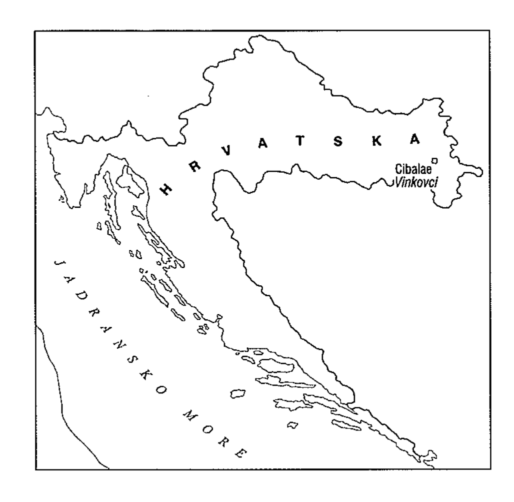
Detalj arhitektonskog ukrasa, 4. st.

Upravo se otkrićem stambenog naselja u Aquae Iasae moglo ustanoviti da su Rimljani surađivali i s lokalnim stanovnicima Jasima, čiji se karakterističan način obrade drva, učvršćivanja tla i temelja, te izrađivanja krovnih konstrukcija uvelike razlikovao od rimskoga. Samo je naselje dosegnulo visoku gospodarstvenu razvijenost i zavidnu kulturnu razinu, o čemu svjedoče i ostaci skupocjene uvezene keramike, kao i ostaci dobro izrađenih domaćih kamenih, staklenih, metalnih, keramičkih i koštanih predmeta. Kasnije, kada je kršćanstvo već gotovo istisnulo poganska vjerovanja, sužavao se prostor kupališnog dijela, a širio dio za javni i društveni život. U to vrijeme je, čini se, i sama *Basilica Thermarum* pretvorena u sakralni objekt koji je dobio stropne slikarije s kršćanskom simbolikom.

O zbivanjima u Varaždinskim Toplicama nakon sloma Rimskog Carstva i događaja koji su slijedili, ne zna se za sada ništa. Varaždinske se Toplice spominju u spisima tek u 12. st., u kojima se navode kao jedan od posjeda zagrebačkog kaptola. Današnji izgled naselja spoj je pregradnji iz 18. i 19. st. i nove gradnje. Međutim, i danas, kao uostalom i nekoć, u vrijeme rimske dominacije, ekonomsku okosnicu naselja osiguravaju oni isti izvori ljekovite mineralne vode.

Cibalae – Vinkovci

Na jugu Panonske nizine, uz rubove Fruške gore, Dilja i Krndije, među bujnim hrastovim šumama, teče rijeka Bosut, na čijoj se lijevoj, nešto povišenijoj obali nalazilo rimsko naselje *Cibalae*. Taj je antički grad, nekadašnja rimska kolonija, preteča današnjega grada Vinkovaca. Zbog obilja vode, plodne zemlje, ali i mogućnosti komunikacije uvjetovane pogodnim zemljopisnim položajem, to je područje bilo nastanjeno od najdavnijih vremena. Na širem području grada znanstvenici su zabilježili tragove prapovijesnih naselja, od kojih su najstarija iz vremena starijeg neolitika, kada su tu boravili nosioci starčevačke kulture. Danas je poznato da su u tim krajevima, u višeslojnim naseljima, stanovali ljudi koji su bili nositelji badenske, vučedolske, vatinske, ali i drugih prapovijesnih kultura. U 8. st. pr. Krista na području Vinkovaca živjeli su Iliri, i to pleme Breuci. Kasnije, u 3. st. pr. Krista nadiru Kelti, čiji je narod Skordiska od tog vremena do dolaska Rimljana također nastavao te krajeve.

Kako bi osigurali nesmetan prolaz prema Panonskoj ravnici i Dunavu, Rimljani su morali pokoriti ilirsko i keltsko stanovništvo u sjevernom Iliriku. Prvi takvi rimski pohodi bili su 119. g. pr. Krista, međutim područje je definitivno osvojeno tek Tiberijevom pobjedom nad Breucima 6 – 9. g. A da bi vojno osigurali novoosvojena područja, Rimljani su gradili vojne

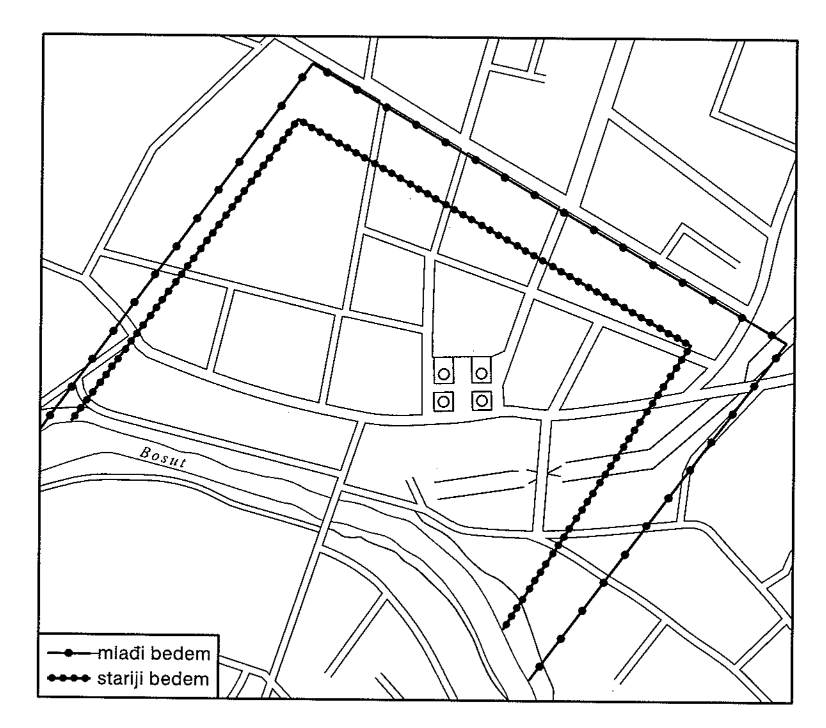
◀ *Stakleni vrč, 3. st.*

Brončana skulptura rimske boginje Venere, 2 – 3. st.

logore i utvrde. Gradili su i gradska naselja u koja su dovodili rimske građane. Nova su područja povezivali cestama i mostovima uz pomoć kojih bi postizali bržu komunikaciju vojske i robe. Tako su prema barbarima stvarali neku vrstu granice (*limes*).

Pošto su prodrli do Dunava, Rimljani su podignuli svoje naselje na istom mjestu, na lijevoj obali rijeke Bosuta, na kojem se, kako je već spomenuto, oduvijek živjelo i na kojem je do njihova dolaska bilo smješteno keltsko naselje – *oppidum*. To su naselje nazvali *Cibalae*, što bi se, vjerojatno, trebalo odnositi na brežuljkast teren uz samu obalu Bosuta, na kojem je bilo podignuto. Čini se da je naselje imalo i karakteristike utvrde, jer je bilo opasano zemljanim nasipom ispred kojeg je bio iskopan jarak. Kasnije se taj zemljani bedem proširivao, a djelomično i učvršćivao uz pomoć zidova od cigle. Zahvaljujući poznavanju trase tog bedema moguće je govoriti i o površini rimskih Cibala, koja je iznosila oko šezdeset hektara.

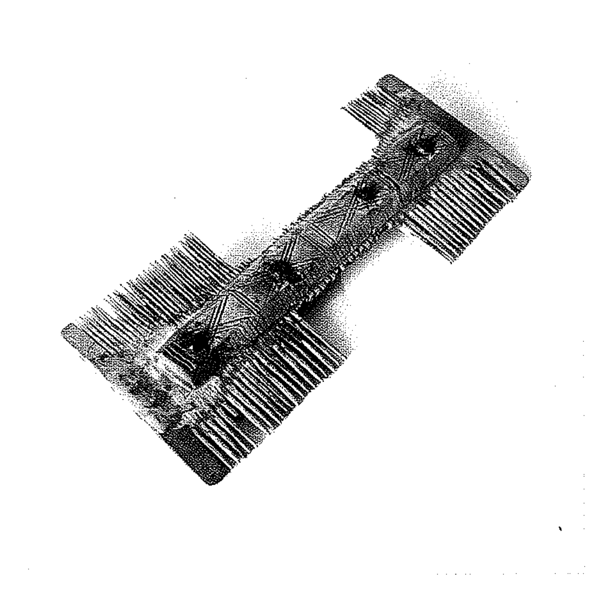
Vinkovci, tlocrt antičkih bedema (prema I. Iskri-Janošić)

Danas se može naslutiti da su u početku osvajanja Panonije pa do njezine pacifikacije, Cibale mogle funkcionirati i kao obrambena utvrda. Naime, poznato je da su njegovi stanovnici bili dijelom i vojni veterani. Isluženi su vojnici bili otpuštani iz vojske s nagradama, komadom plodne zemlje i statusom rimskoga građanina. Veterani koji su se naseljavali diljem Rimskog Carstva, pa tako i u Cibalama, bili su važan čimbenik u romanizaciji domaćeg stanovništva. No tu je bila još jedna prednost za Rim; ti su se stanovnici mogli vrlo jednostavno mobilizirati u slučaju nenadanih nemira i pobuna. Za vrijeme vlade cara Hadrijana Cibale dobivaju status mu-

Brončana skulptura Erosa, 2 – 3. st.

Rimski koštani češalj, 4. st.

Rimska boginja Venera, terakota, 2. st.

Rimska zdjela, terra sigillata, *2 – 3. st.*

Rimska keramička posuda, 2. st.

◀ *Rimski keramički vrč, 3. st.*

nicipija: *Municipium Aelium Cibalae,* što znači da jača lokalna, gradska uprava. Vrijeme vladanja cara Septimija Severa od 193. do 211. g. bilo je razdoblje velikog prosperiteta grada. Za vladanja cara Karakale Cibale dobivaju i najveći mogući gradski status — rimske kolonije.

Zbog nemogućnosti arheoloških istraživanja na prostoru unutar nekadašnjeg gradskog bedema, na kojem su danas smješteni dijelovi grada Vinkovaca, nije nam poznata arhitektonska struktura antičkoga grada. Premda istraživači pretpostavljaju smjerove glavnih gradskih ulica, karda i dekumana, one dosad nisu mogle biti sa sigurnošću utvrđene. Isto tako, još ne znamo gdje se nalazio glavni gradski trg — *forum*, gdje su bili hramovi, gradska vijećnica i trgovine. Nemamo podataka o eventualnom postojanju kazališta, kao ni o privatnim kućama građana. Ipak, zahvaljujući dosadašnjim istraživanjima, pronađeni su ostaci gradskog kupališta kao i brojni pokretni nalazi. Zahvaljujući upravo pokretnim nalazima, tj. keramici, novčićima, natpisima te pokojoj skulpturi, možemo donekle rekonstruirati povijest antičkih Cibala.

Kad je u panonskim krajevima, nakon markomanskih ratova zavladao mir, obrambena je funkcija Cibala oslabila, a trgovačka ojačala. Grad je, naime, bio vrlo dobro smješten, i u blizini važnih prometnica, ali i na plovnoj rijeci. Zahvaljujući plodnom tlu i bujnim šumama u okolici grada, može se pretpostaviti da se trgovalo i žitom i drvom. Zahvaljujući kvalitetnoj glini koja se vadila u neposrednoj gradskoj blizini, pretpostavlja se da je nekoć, kao i danas, bila razvijena i keramičarska djelatnost, prije svega proizvodnja

Rimske svjetiljke, 2 — 3. st.

posuđa i građevinske opeke. Na to upućuju i nalazi u prostoru unutar gradskog bedema i u njegovoj blizini: do danas je pronađeno pedesetak antičkih keramičarskih peći. Dakle, može se reći da upravo te peći, kao i brojno posuđe lokalne provenijencije, svjedoče o živoj lončarskoj djelatnosti antičkog stanovništva Cibala.

Trgovinom je u Cibale stizala i roba sa svih strana Carstva. Prilikom arheoloških istraživanja na svjetlo su dana izišli brojni uvezeni proizvodi, primjerice fini glineni proizvodi — *terra sigillata,* staklene posude, luksuzne lampe i nakit. Zahvaljujući sačuvanim rimskim natpisima, možemo djelomično rekonstruirati kako je funkcionirala gradska uprava. Neki nam natpisi otkrivaju ponešto i o religioznom životu u gradu. Pronađeni su spomenici koji svjedoče o kultu Jupitera, Herakla, Posejdona, Fortune, Afrodite i Merkura. Osim tih rimskih kultova, zabilježen je i kult Sola i Lu-

ne, Mitre, ali i Nemeze. U Cibale rano prodire i kršćanstvo, a najraniji je spomenik koji o tome svjedoči zlatna gnostička pločica iz trećeg stoljeća ispisana grčkim i semitskim pismom. U Cibalama je postojala i kršćanska općina koja je kasnije prerasla u biskupiju.

Valja istaknuti da su u Cibalama, 321. i 328. godine, rođena i dva rimska cara, braća Valentinijan i Valens. Njihov je otac Gracijan bio uspješni rimski vojnik, napredovao je od službe tjelesnog čuvara do pretorijanskog prefekta, nakon čega se povukao na svoje imanje u blizinu Cibala.

Antičke Cibale propadaju u provalama Gota, koji su grad temeljito opljačkali i opustošili. Neposredna blizina granice Carstva, zahvaljujući kojoj je grad nekoć napredovao do rimske kolonije, bila je sada kobna. Pa i kasnije su, nakon propasti, upravo ta neposredna blizina granice i strah od divljih barbarskih plemena, onemogućili ponovni oporavak antičkoga grada. Ipak, on nije prestao sasvim postojati, o čemu svjedoči i Justinijanova darovnica iz 536. godine, u kojoj se navodi da car bedeniktincima daruje posjede s područja Cibala. To je ujedno i posljednji pisani antički izvor u kojem se spominje ime grada.

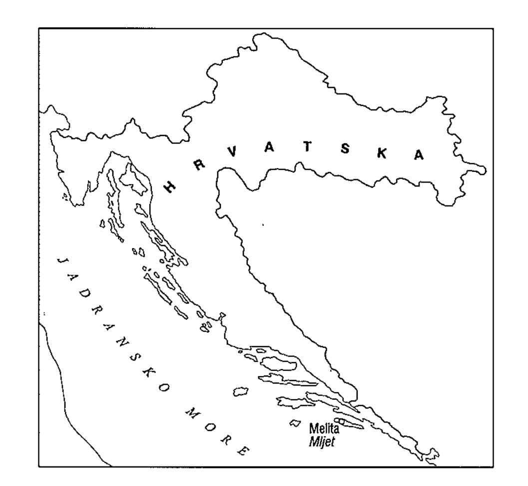

Rimske fibule, 4. st.

Melita – Mljet

I tu je rasla topola i joha i mirisni čempres;
Po tom su drveću ptice počivale dugačkih krila:
Sove, k tome sokoli i jezične pomorske vrane,
Kojeno misle samo na morske poslove svoje.
Okolo prostrane špilje raširio bi se ondje
Bujan čokot, na njemu obilati višahu grozdi.
Četiri tečahu vrela po redu bistricom vodom,
Jedno uz drugo blizu, al' svako na stranu svoju,
Okolo livade bjehu mekotravne ljubice pune
I petrusina …

Homer, *Odiseja* V, 64 – 73.
(prev. T. Maretić)

Već su odavno čitatelji ovih stihova iz *Odiseje*, kojima Homer opisuje prelijepi otok Ogigiju, na kojem je obitavala nimfa Kalipsa, pokušavali odgonetnuti o kojem je današnjem otoku riječ. I mnogi misle da je pjesnik opjevao ljepote upravo jadranskog otoka Mljeta. Inače, riječ je o jednoj od epizoda na Odisejevu povratku na rodnu Itaku, kad ga je pomorska nezgoda, nakon devet dana besciljnog lutanja, dovela na otok Ogigiju. Junak je bio zadivljen ljepotom otoka, ali i očaran lijepom nimfom Kalipsom koja se u njega zaljubila. Međutim, idila je kratko trajala. Uskoro je Odisej opet počeo čeznuti za domom. Ipak, morao je čekati punih i dugih sedam godina koje je uglavnom proveo sjedeći na morskoj obali, zagledan u pučinu. Od tog (slatkog) ropstva oslobodio ga je božanski glasnik Hermo koji je došao na otok prenijeti Kalipsi Zeusovu odluku da mora pustiti junaka.

Premda do danas nisu pronađeni spomenici koji govore o grčkoj prisutnosti na otoku, sasvim je izvjesno da su ga stari Grci poznavali, jer su sačuvani antički zemljopisni spisi iz 4. st. pr. Krista u kojima se otok spominje. A jedna legenda – zapisana tek u 16. stoljeću – kaže da se na otok sklonio i grčki vođa Agesilaj sa sinom Opijanom. Iako je Opijan iz Anazarbe povijesna osoba koja je živjela u 2. st. i autor spjeva o ribarstvu u 5 knjiga, do danas nije dokazano da je svoj spjev možda napisao na Mljetu, kao ni to da ga je život na Mljetu nadahnuo za spjev. No zato je sasvim pouzdano da su prastanovnici otoka

bili Iliri, o čemu svjedoče ostaci njihovih gomila i grobova.

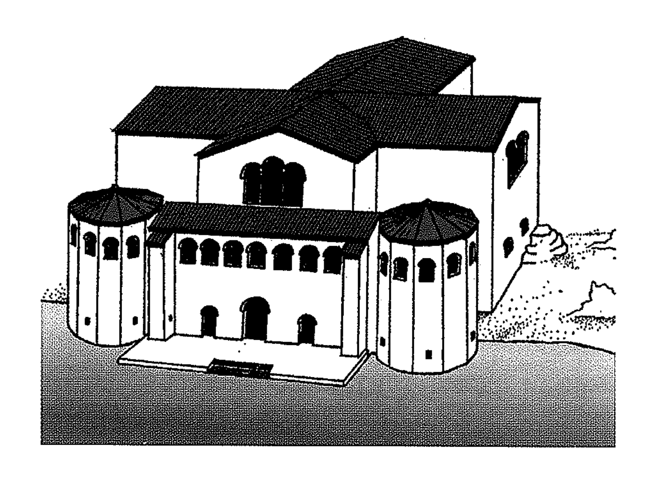
O povijesti Mljeta mnogo se više zna od vremena kada su Jadranom vladali Rimljani. Tako Apijan (*Illyr. 16*), rimski povjesničar, opisujući ilirske ratove, spominje i otok i navodi njegovo rimsko ime *Melita*. Tada je, 35. g. pr. Krista, Oktavijan pokorio stanovnike otoka koji su se bavili gusarenjem, i tako bili velika opasnost za sigurnost plovidbe rimskim lađama. Oktavijanova je srdžba bila strašna. Pošto je otočane vojno porazio, sposobnije je bacio u ropstvo, a ostale je dao poubijati. Kasnije je otok Mljet bio carski posjed. Na njemu su se naselili rimski kolonisti koji su se, zahvaljujući plodnoj zemlji, bavili uzgojem vinove loze i maslina, ali vjerojatno i proizvodnjom meda, na što upućuje i etimologija samoga imena otoka. Da je poljoprivreda bila svakako najvažnija gospodarstvena grana, svjedoči i jedan rimski natpis koji kaže da se na otoku štovao bog Liber, te da je, štoviše, tu postojao i njegov hram. Liber, to veoma staro italsko božanstvo, smatrao se zaštitnikom vinogradarstva i poljoprivrede uopće.

Najimpresivniji antički spomenik na otoku ostaci su nekadašnje raskošne zgrade koja se smjestila u uvali današnjeg mjestanca Polače, koji je po građevini i dobio ime. Tu je palaču počeo graditi u 5. st. *comes Pierius* kojemu je Odoakar na ime duga dao cijeli otok, o čemu svjedoče sačuvane isprave iz 489. g. Zgrada je bila sagrađena kao rezidencijalni i ladanjski objekt na kat, s dvije kule na pročelju. Bila je smještena na blagoj padini te se protezala do same obale. I danas su u Polačama dobro vidljivi ostaci građevine, i to

Polače, detalj unutrašnjosti palače, 5. st.

Perspektivna rekonstrukcija kasnoantičke palače na otoku Mljetu, 5. st. (prema E. Dyggveu)

Polače, ostaci kasnoantičke palače, 5. st. ▶

ne samo te zgrade nego i manji ostaci nekih drugih zgrada, što je dokaz naseljenosti te luke u antičko doba.

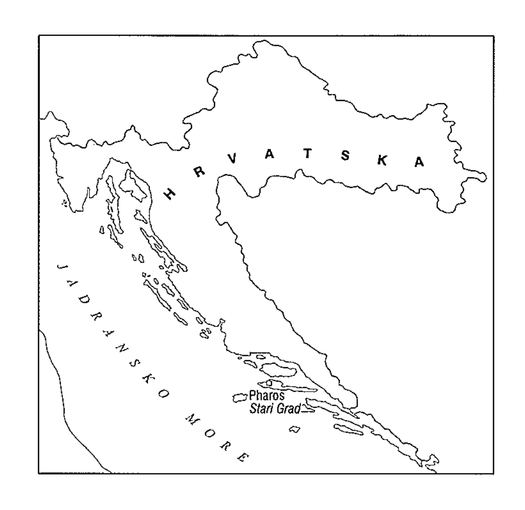
Kada su se Hrvati doselili na Jadran, otok je pripao Neretljanima koji su potom živjeli zajedno s romanskim stanovnicima, o čemu izvještava i car Konstantin Porfirogenet u 10. st. Otok je 1151. g., zahvaljujući darovnici zahumskog kneza, pripao benediktincima koji su na otočiću u Velikom jezeru sagradili samostan. Ta je samostanska građevina izgrađena u romaničkom stilu, a neki arhitektonski ostaci svjedoče da su na tom lijepom mjestu već i u antici postojale građevine. U 16. st. samostan je obnovljen u renesansnom stilu te kao takav postoji do danas. Uza samostan je podignuta i romanička crkva sv. Marije, na zapadnom dijelu otočića, koja je s nekim preinakama još dobro sačuvana. Osim nje, na Mljetu se nalaze i brojne druge lijepe crkvice, npr. crkva sv. Trojice u selu Prožure, u kojoj je i danas pohranjeno prekrasno brončano romaničko raspelo.

Mljet je smješten u južnodalmatinskoj otočnoj skupini, a nalazi se nedaleko od Korčule i Dubrovnika. Prostire se na površini od tisuću četvornih kilometara i ima oko tisuću žitelja. Ljepotu otoka ne čine samo bujne borove šume i sasvim čisto more koje ga kupa sa svih strana nego i dva slana jezera, Veliko i Malo, u njegovoj unutrašnjosti koja su uskim kanalom povezana s morem. Na otoku je nekoliko većih naselja od kojih su najznačajniji Pomena, Govedari, Babino Polje i Korita. Stanovnici otoka, osim što su dobri domaćini brojnim turistima, bave se, uostalom kao i u pradavna vremena, uzgojem maslina te proizvodnjom vina i meda. Otok je oduvijek bio izvanredan primjer čovjekova poštovanja prirode i njihove međusobne suživljenosti. Upravo zbog toga Mljet je 1960. g. proglašen nacionalnim parkom, pa se, zahvaljujući strogo pridržavanim načelima očuvanja prirodne i kulturne baštine, sačuvala ta jedinstvena ljepota otoka koji se s razlogom smatra najljepšim među brojnim hrvatskim otocima.

◄ *Mljet, Veliko jezero s otočićem na kojem je benediktinski samostan*

Pharos – Stari Grad

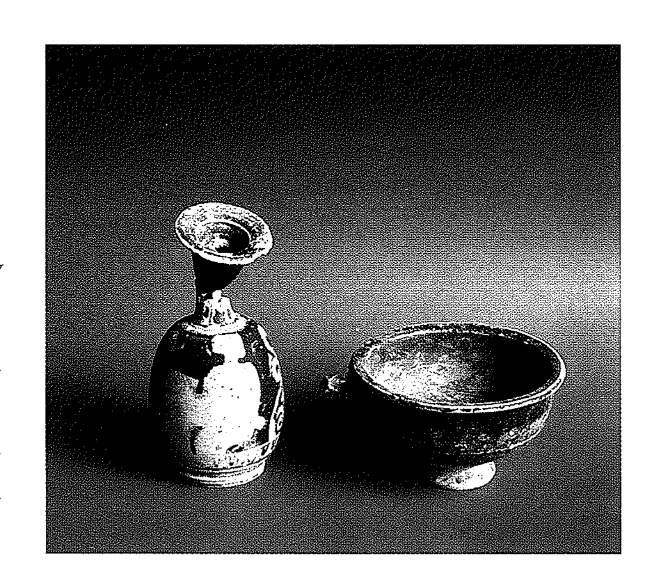

Na području na kojem se smjestio današnji Stari Grad, u jednoj od središnjih uvala otoka Hvara, još su Iliri podignuli naselje, koje je bilo jedno od većih, dosad poznatih, njihovih istočnojadranskih naselja. Ondašnje je stanovništvo svoju zaštitu temeljilo na sustavu gradina, s kojih su mogli nadzirati okolno more, i u koje su se, po potrebi, mogli skloniti. I danas su uočljive gradine oko Staroga Grada, lokaliteti Glavica, Gračišće i Purkin Kuk. Izvanredno plodno polje iza naselja, istočno prema Jelsi i Vrboskoj, omogućavalo je ne samo opstanak nego i gospodarski razvoj i trgovinu. Trgovalo se zahvaljujući ilirskom brodovlju koje se sklanjalo u starogradskoj luci.

Kako izvješćuju antički literarni izvori, Grcima je otok Hvar bio dobro poznat. Tako, među inima, piše Diodor (*XV 13,5*) da su na Hvar u 4. st. pr. Krista došli jonski Grci s egejskog otoka Para, i da su tu 385 – 384. g. pr. Krista utemeljili svoje naselje. Od trenutka odluke Parana da na području Staroga Grada osnuju koloniju pa do same provedbe sigurno je prošlo neko vrijeme priprema, u kojem su oni, ne sasvim sigurni u popustljivost starosjedilaca, potražili saveznika u Dioniziju Sirakuškom, koji im je pomogao slomiti otpor Ilira. Da je Dionizije u tom činu pomoći vidio i korist za svoje planove, vidi se iz novonastala stanja. Uništenjem brodovlja starogradskih Ilira nestalo je i opasnosti koja je stalno prijetila Issi. Iako Diodor kaže da doseljenici nisu istrijebili „barbare" nego da su ih pustili živjeti na nekoj utvrdi, ipak je taj događaj oneraspoložio druge

◁ *Stari Grad, rimski nadgrobni spomenik s prikazom erota, vapnenac, 2. st.*

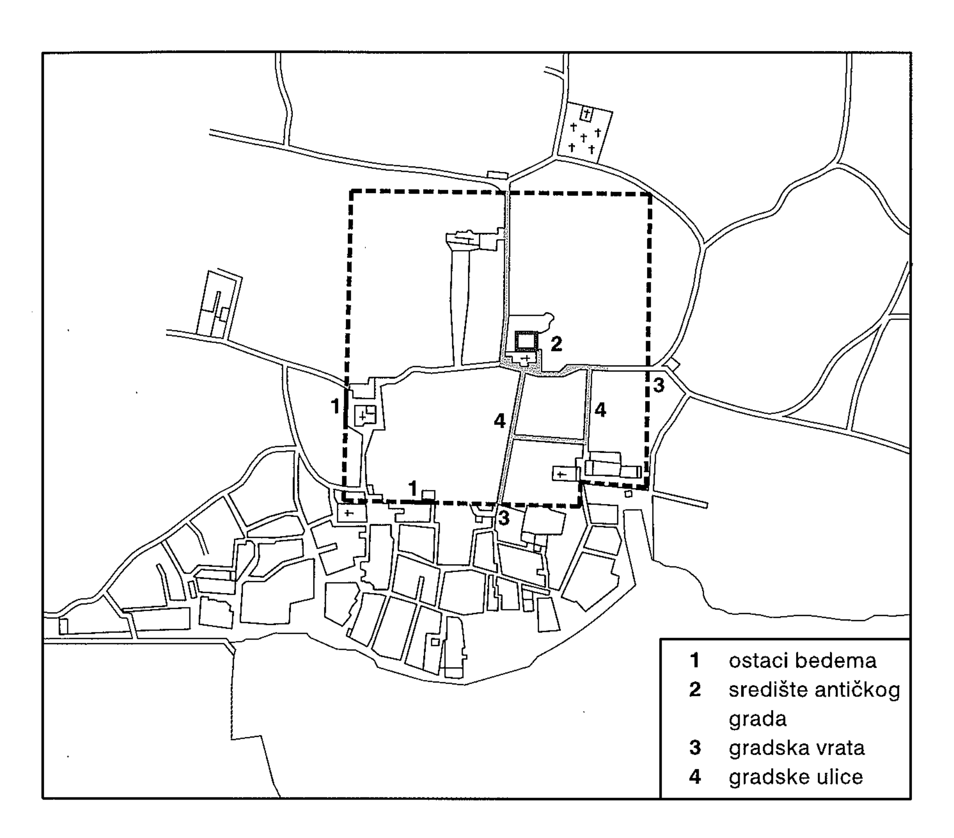
Grčko antičko posuđe, 4 – 2. st. pr. Krista

Ilire u susjedstvu koji su pokušali pomoći. O sukobima Ilira i Parana svjedoče i epigrafski spomenici. Iako se tragovi prapovijesnoga ilirskoga naselja gube pod arhitekturom grčkoga grada, ipak su arheološka istraživanja pokazala da je naselje bilo spaljeno. U toj je gareži pronađena domaća keramika, ali i ulomci grčkih vaza iz 6. i 5. st. pr. Krista koji uvjerljivo svjedoče o ilirsko-grčkim trgovačkim vezama koje su postojale prije parske kolonizacije.

Dolaskom na starogradsko područje, Jonjani su zauzeli i plodno polje na kojemu su obavili parcelaciju koja je i danas dobro vidljiva. Upravo je taj grčki zemljišni katastar jedinstven spomenik antičke kulture na Sredozemlju. Tvori ga pravilna mreža zemljišnih čestica veličine 180x900 metara s poljskim putovima. Parani su, dakle, podignuli grad i ogradili ga bedemom od megalitskih blokova. Istraživanja u zadnje vrijeme jasnije otkrivaju izvorni izgled grčkoga grada, pa su stručnjaci iskopavanjima otkrili segmente istočnih gradskih zidina s gradskim vratima i kulama, što je pomoglo da se napokon ustanovi i istočni rub grada. Osim toga, na vidjelo su izišle i neke ulice grčkoga grada koje upućuju na to da su se graditelji držali Hipodamova graditeljskog sustava koji nalaže uličnu mrežu što se siječe pod pravim kutom. Ta novija istraživanja otkrivaju element po element, antičku sliku helenskoga grada kao jedne od najstarijih urbanih cjelina na hrvatskoj obali Jadrana.

Pokazalo se da su dolaskom rimskih građana mnoge grčke građevine prenamijenjene, jer se čini da se parametri gradske jezgre u rimsko vrijeme nisu bitno mijenjali u odnosu prema helenskima. U

Stari Grad – pretpostavljeni bedemi antičkoga grada (prema B. Gabričeviću)

Novac kolonije Faros s likom Zeusa, 4. st. pr. Krista

Starogradsko polje s još vidljivim ostacima grčke podjele zemljišta

starogradskom polju tada se uređuju i poljoprivredna imanja sa zgradama (*villae rusticae*). Međutim otvoreno je pitanje o upravnom statusu Staroga Grada za vlasti Rimljana, koji su oni zvali *Pharia*. Smatra se da je Stari Grad bio municipij, dakle grad sa samostalnom gradskom upravom. Iako izravnog svjedočanstva o tome nema, poznati su natpisi na kojima se spominju dekurioni, a postojanje dekurionske službe znači da je u gradu moralo postojati municipalno vijeće.

Tijekom kasne antike grad se, kako su pokazala istraživanja, vjerojatno smanjivao. U 5. st. je uz istočna vrata podignuta i prva ranokršćanska crkva. Prva crkva je bila jednobrodna građevina s krstionicom koja je imala oktogonalan oblik. U 6. st. crkva je preinačena u smislu dvojne ranokršćanske crkve sa složenim krstionič-

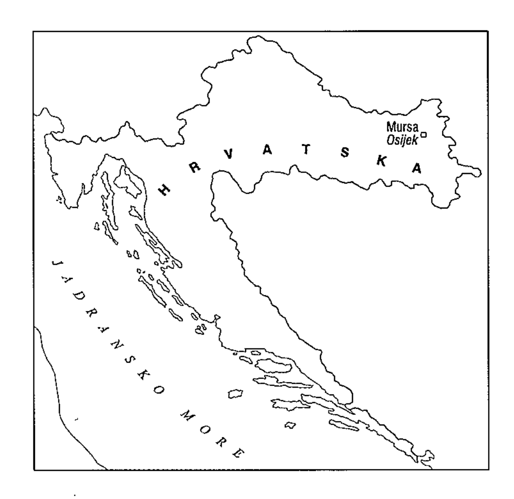

Reljef rimskoga trgovačkog broda, 1 – 2. st.

nim sklopom. Na jednoj od njih, i to sjevernoj, sagrađena je današnja crkva sv. Ivana.

Pokretni arheološki nalazi grčke i rimske uljudbe iz prošlosti Staroga Grada jesu brojni natpisi, reljefi, mozaici, skulpture, keramičko i stakleno posuđe, novac i nakit. Iako se oni danas nalaze rasuti u više muzeja i zbirki, ipak, zajedno s arhitektonskim ostacima antičkih građevina mogu pružiti sliku nekadašnjega grada u kojem je, ponajprije zahvaljujući njegovim stanovnicima, i u kasnijim razdobljima cvjetala kultura i poštovala se umjetnost.

Mursa – Osijek

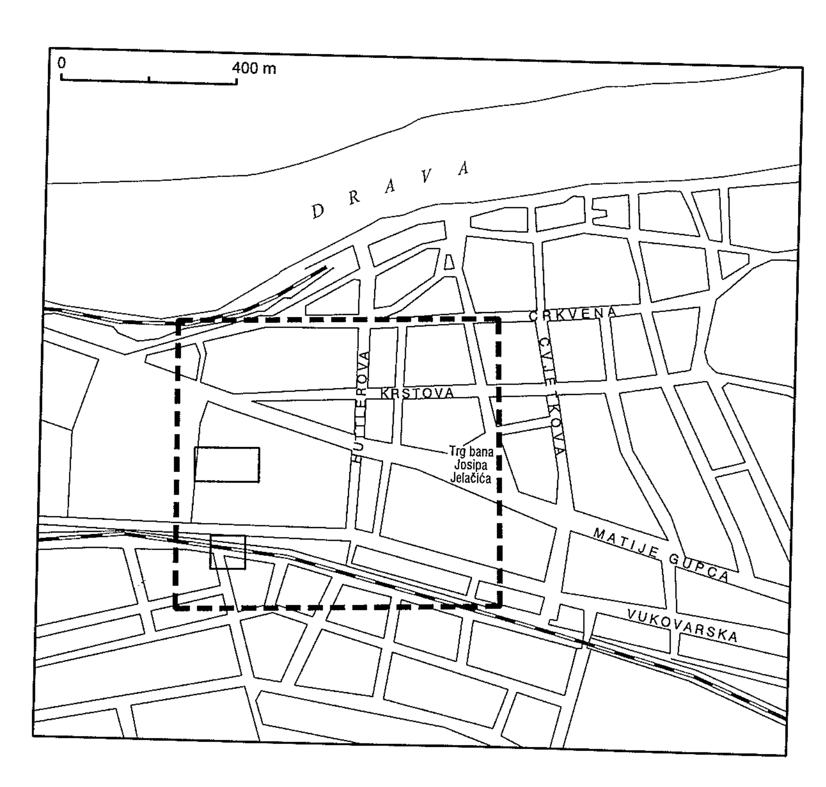

Kad bi zavladali određenim područjima, Rimljani su ih pokušali administrativno urediti, među ostalim i osnivanjem provincija. Te nekadašnje granice uglavnom ne odgovaraju današnjima, pa se tako u doba rimske dominacije na tlu Hrvatske nalazio veliki dio provincije Dalmacije, dio Panonije Superior i Panonije Inferior, dok je teritorij Istre nakon Augustova administrativnog uređenja Italije i provincija došao u sastav X. italske regije. Premda pitanje granica između pojedinih provincija, pa tako i pitanje granice između Dalmacije i Panonije, nije do kraja razjašnjeno, može se reći da je teritorij nekadašnjih rimskih panonskih provincija zahvaćao otprilike područje od današnje granice sa Slovenijom, obuhvaćao okolicu Karlovca, išao dolinom Kupe prema Sisku, te nizvodno Savom do krajnjih istočnih granica. Obuhvaćao je, dakle, područje između Save i Drave s gradovima Zagrebom, Siskom, Varaždinom, Daruvarom, Osijekom, Vinkovcima, da spomenemo samo neke. Bilo je to nekad, kao i danas, razvijeno područje koje je svoj procvat zahvaljivalo važnim prometnicama, ali i plodnoj zemlji. I za vladanja Rima, zahvaljujući upravo tim predispozicijama, područje je bilo dobro napučeno. Tu su se miješali narodi i običaji, prolazile vojske i robovi, pobunjenici i izbjeglice. Tu

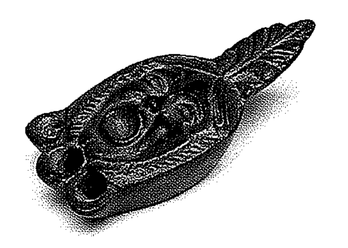
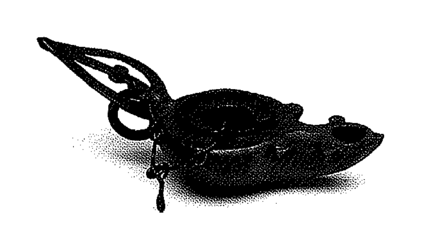
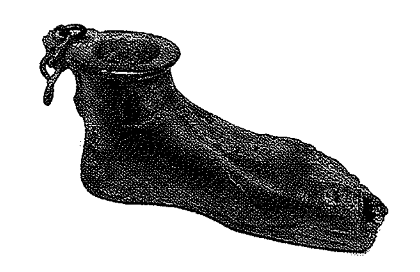
Nadgrobna stela s prikazom tritona, 2. st.

Pogled na Osijek i Dravu

Pretpostavljeni smještaj rimske Murse u današnjem Osijeku (prema H. Göricke-Lukić)

Rimske brončane svjetiljke, 1 – 3. st.

Brončana statua rimske boginje Venere, 2 – 3. st.

se živjelo i umiralo, ratovalo i trgovalo, ali i vodio intezivan religiozni život, jer su antički stanovnici bili bogobojazni ljudi.

Jedan od istaknutijih antičkih gradova u Panoniji bila je Mursa. Njezino je područje, kako govore materijalni izvori, bilo naseljeno od prapovijesti do dolaska Rimljana, a dotad je pripadalo keltsko-panonskoj kulturi. To je predrimsko naselje bilo smješteno na području osječkoga Donjega grada. Rimski car August je 35. g. pr. Krista započeo s osvajanjem zapadnog dijela današnje Hrvatske, pri čemu je osvojio i Sisciju koju je potom organizirao kao uporište za daljnja napredovanja prema Dunavu. Počeci rimske vlasti obilježeni su pobunama domaćeg stanovništva i krvavim ustancima od kojih je onaj u prvom desetljeću 1. st. naznamenitiji i koji se zbog istog imena obojice vođa ustanika naziva i Batonovim ustankom. U to je vrijeme, čini se, u blizini Murse organiziran i boravak rimske vojske, na što upućuje gradnja kastela ili logora. Batonov je ustanak, kao uostalom i mnogi koji su bili organizirani protiv nadmoćne, savršeno opremljene i organizirane rimske vojne sile, završio potpunim porazom ustanika. Nakon toga, Tiberije ustrojava Panoniju kao posebnu provinciju, kojoj je na čelu bio rimski na-

Rimska posuda – kadionica, keramika, 2 – 3. st.

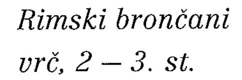
mjesnik u statusu prokonzula. Godine 107. car Trajan reorganizira Panoniju dijeljenjem na dva dijela: na Gornju Panoniju i Donju Panoniju (*Pannonia Superior* i *Pannonia Inferior*). Prvi namjesnik novoosnovane kolonije Donje Panonije bio je Hadrijan, poslije rimski car. Za vrijeme svog vladanja, vjerojatno 133. g., dodijelio je Mursi status kolonije te je grad od tada nosio ime *Colonia Aelia Mursa*.

Čini se da je u vrijeme Hadrijanova vladanja, a u sklopu njegova nastojanja da obnovi podunavski limes, i u Mursi vladala jaka graditeljska djelatnost, o čemu govore sačuvani natpisi. To je, međutim, i vrijeme kada se dovršava proces romanizacije domaćeg stanovništva koje živi mirno i bez velikih potresa. Odlučna bitka koja se vodila među vojskama Konstancija II. i uzurpatora Magnencija zbila se 352. g. Izvještaji kažu da je to bila strašna bitka u kojoj je poginulo više od 54 000 vojnika, čime je zadan i težak udarac obrani carskih granica.

Premda za to ne postoje konkretni materijalni dokazi, istraživači su skloni teoriji koja kaže da se rimski grad Mursa razvio iz nekadašnjega vojnog logora. Osim toga, tumači se da je bilo i nekoliko posebnih graditeljskih faza, koje datiraju od vremena Hadrijanova vladanja do provale zapadnih Gota, nakon 378. g.

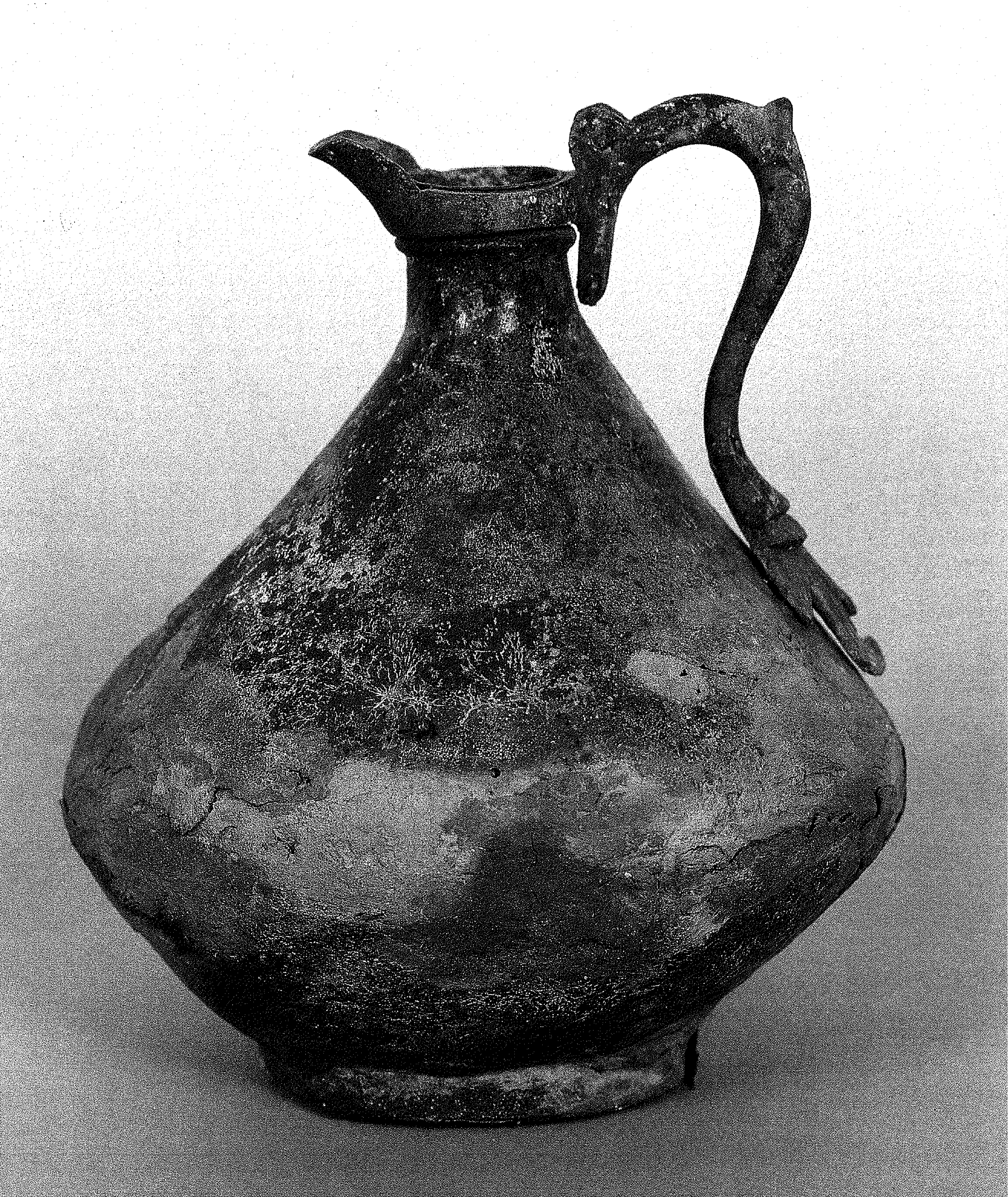
Pri pokušaju rekonstrukcije izgleda antičkoga grada Murse arheolozi se služe izvanredno vrijednim crtežima i planovima hrvatskog znanstvenika, književnika i filologa Matije Petra Katančića (1750 – 1825). Zahvaljujući Katančićevu maru, sačuvani su tekstovi danas nestalih natpisa, kao i brojni planovi i crteži antičke arhitekture Murse. Na temelju tih Katančićevih,

Rimski brončani vrč, 2 – 3. st.

Rimska keramička maska, 2. st.

Rimski reljef s prikazom kupača, 2. st.

Dio arheološke zbirke Muzeja Slavonije

Kollerovih i Franjetićevih crteža, te uz pomoć arheoloških iskopavanja, smatra se da je antička Mursa bila grad s pravilnim rasterom ulica, gradskim trgom – forumom, hramovima, bazilikom, kurijom, kupalištem i amfiteatrom. Nadalje, zahvaljujući Katančićevim zapisima i, dakako, arheološkim istraživanjima, otkriveni su 1985. g. i temelji antičkoga mosta preko rijeke Drave.

Antički se grad prostirao na oko 40 000 četvornih metara, i, kako je u to vrijeme bilo uobičajeno, bio je opasan bedemima. Bedemi su, međutim, opasivali grad s tri strane, jer se sjeverna strana protezala uz obalu rijeke Drave. Središte se grada u srednjem vijeku premješta na nedaleki lokalitet Tvrđe, a za izgradnju nekih dijelova srednjovjekovnoga grada koristi se i građevinski materijal antičkih zgrada i bedema.

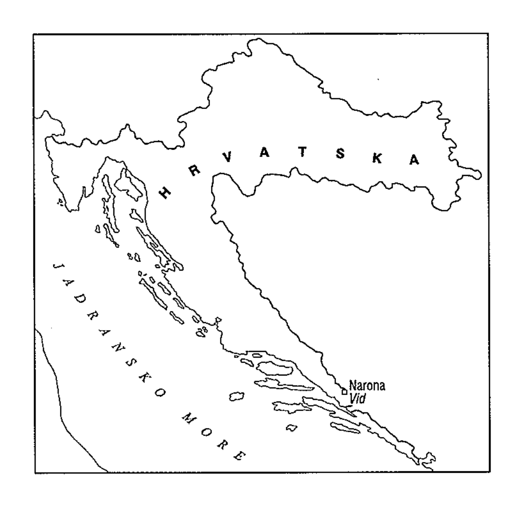
Premda su danas u Osijeku jedva vidljivi arhitektonski ostaci antičkih građevina, u Muzeju Slavonije, u istom gradu, pohranjeni su mnogi pokretni spomenici koji svjedoče o stanovništu, običajima i načinu života u antičkoj Mursi. Iako arheolozi još nisu uspjeli u Mursi pronaći ostatke rimskog hrama, o izraženoj religioznosti antičkog stanovništva potvrđuju brojni kipovi, oltari i posvete božanstvima. Najviše se štovao vrhovni rimski bog Jupiter, ali i

Rimski zlatni novac, 1 – 4. st.

Herkul i Merkur. Sačuvane su posvete egipatskim bogovima Izidi i Ozirisu, te ostaci orijentalnih kultova Mitre i Kibele. Pronađena su i svjedočanstva o postojanju židovske zajednice. Iz antičke literature saznajemo zanimljiv podatak da je u Mursi već 351. g. postojala bazilika mučenika, u koju su se, kako piše Sulpicije Sever, sklonili car Konstancije i murski biskup Valens. U velikom broju antičkih grobova nađeni su mnogi nalazi raznovrsnog nakita, kao i grobni prilozi: različite posude, svjetiljke, novčići te pokojnikovi osobni predmeti. I ti se predmeti, među kojima se neki ističu izuzetnom ljepotom, također čuvaju u Muzeju Slavonije u Osijeku.

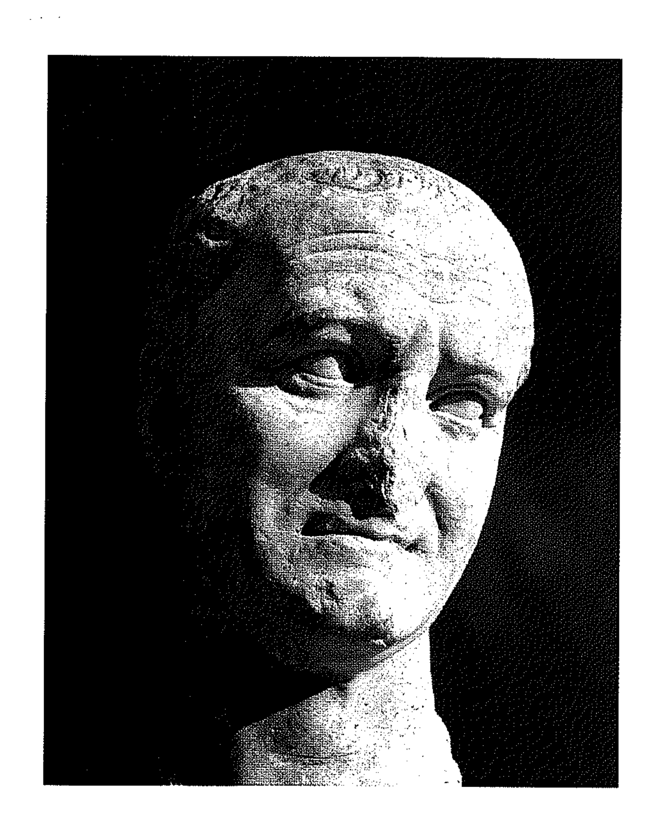
Narona – Vid kod Metkovića

Rijeka Neretva, duga 218 km, izvire jugoistočno od planine Zelengore u Hercegovini i jednim svojim dijelom teče kroz hrvatsku regiju Dalmaciju. Širokim deltastim ušćem ulijeva se u blizini grada Ploča u Jadransko more. I danas, kao i u antičko vrijeme, uz obalu Neretve bila su smještena naselja koja su napredovala zahvaljujući bogatstvu vode koja je plodila okolna polja. Osim toga, Neretva je i u davnoj povijesti jednim svojim dijelom bila plovna, što je omogućilo razvoj trgovačkog puta koji je iz Jadranskog mora, rijekom uzvodno vodio prema unutrašnjosti. U antičko doba posljednja lučka postaja bio je grad Narona – danas malo selo Vid, udaljen oko 4 km od današnjega gradskoga središta Metkovića.

Najstariji do danas poznati antički literarni spomen Narone nalazimo kod Teopompa kojeg citira Strabon (*VII, 5, 9*), iz čega možemo zaključiti da je već u 5. st. pr. Krista Narona bila grčki trgovački emporij. O tomu svjedoče i nalazi novca grčkih gradova, gema i svjetiljki. Čini se, međutim, da Narona nije bila grčka kolonija nego samo naselje, baza grčkih trgovaca i domaćeg stanovništva. Za rimske vladavine situacija se promijenila. Rimljani su za svojih vojnih pohoda protiv ilirskog plemena Delmata koristili Naronu kao vojno uporište. Zahvaljujući jednom natpisu (*CIL, III, 1820*) poznato je da je u gradu živjela zajednica rimskih građana koja je tvorila *conventus civium Romanorum*. Kasnije Narona postaje kolonija – *colonia civium Romanorum* – što ubrzava njezin razvoj. U doba kasne Republike Narona je već bila središte juridičkog konventa, što govori o značenju samoga grada u odnosu prema široj regiji. U prvim stoljećima Narona doživljava najveći procvat u trgovini, zanatstvu i graditeljstvu.

Uz antičku Salonu (danas Solin, u predgrađu Splita) i Jader (današnji Zadar), Narona je bila jedan od najvećih antičkih gradova rimske provincije Dalmacije. Na njezinu su se ageru naseljavali i veterani koji su tako širili utjecaje rimske civilizacije, ne samo u gradu nego i na području cijelog agera koji je, vjerojatno, bio neuobičajeno velik jer se prostirao od poluotoka Pelješca, cijelom dolinom rijeke Ne-

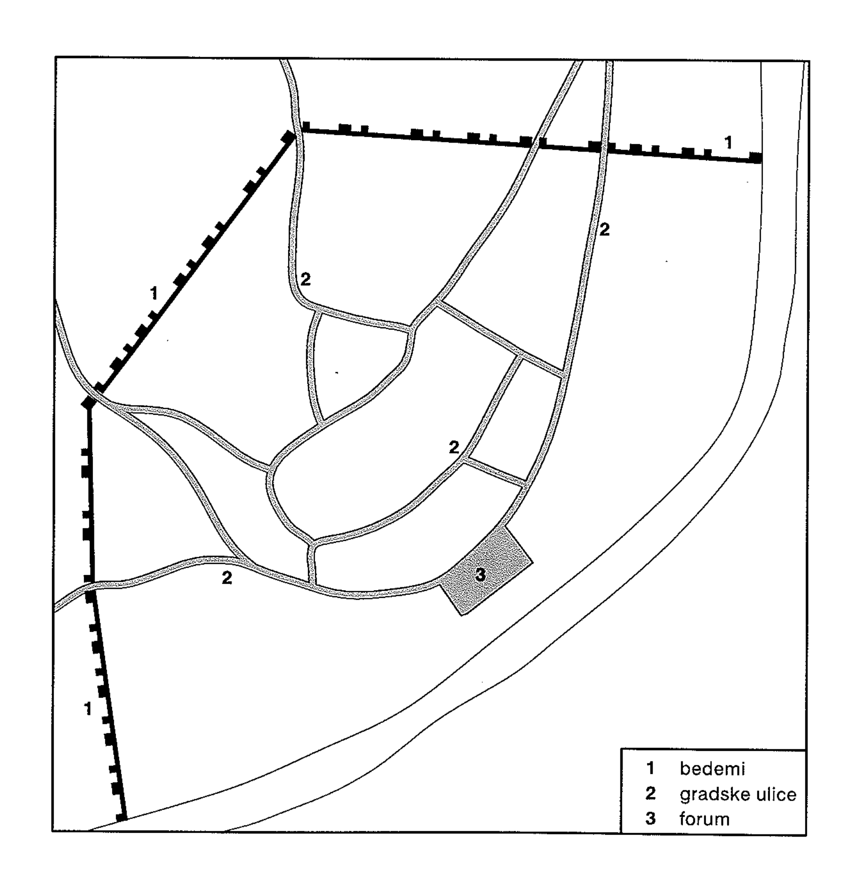

Glava cara Vespazijana, kraj 1. st.

retve sve do grada Mostara. Čini se da je već u 3. st. razvoj Narone pomalo stagnirao, da bi u 6. st. taj grad podijelio sudbinu propadanja s mnogim antičkim gradovima u Dalmaciji.

Danas se na mjestu antičke Narone nalazi selo Vid, koje nije više na obalama rijeke Neretve, kao što je to sigurno bila antička Narona. Neretva je, naime, promijenila svoj tok te se udaljila od Vida čak 4 km. Za sada nije poznato kada je korito Neretve skrenulo, ali ako su se te promjene dogodile u antici, moguće je da su one razlog stagnaciji i konačnom propadanju Narone.

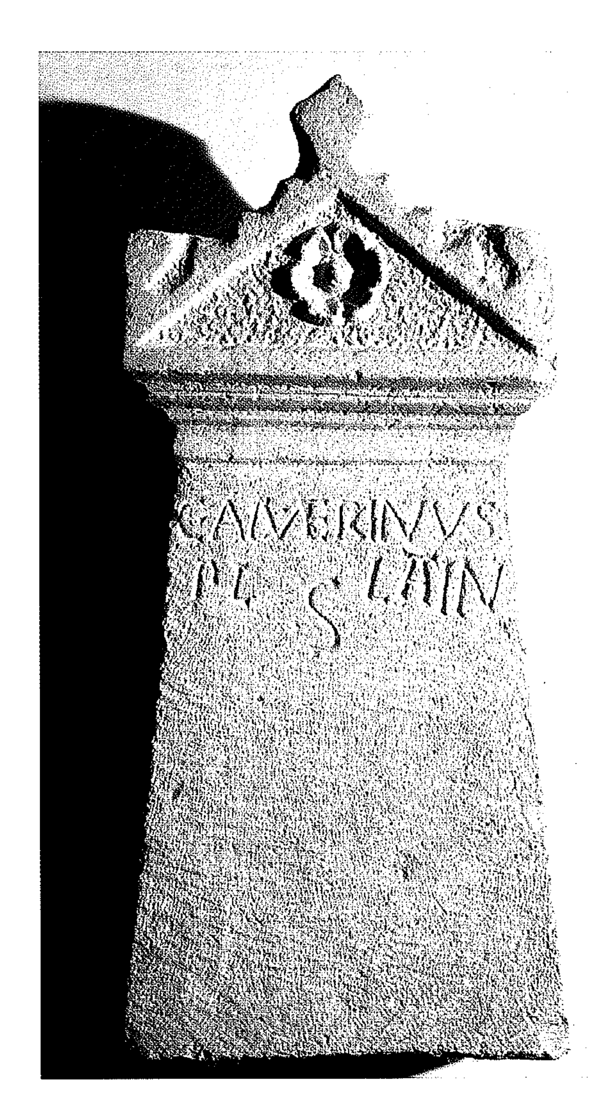
U Naroni su hrvatski arheolozi 1968. godine počeli sa sustavnim istraživanjima, pa se danas, zahvaljujući njima, može nešto više kazati o nekadašnjem izgledu toga antičkoga grada. Narona se, dakle,

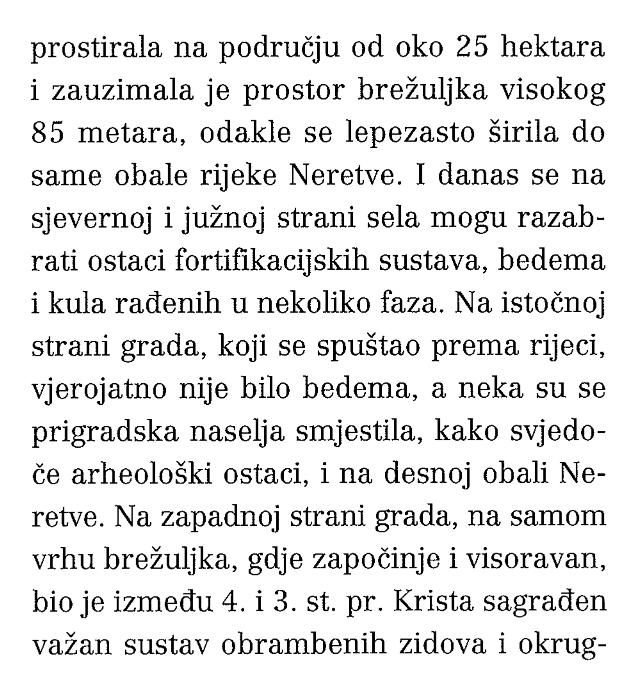
Vid kod Metkovića, tlocrt antičkoga grada (prema M. Palčoku)

Dio helenističke stele, 2 – 1. st. prije Krista

Stela Kaja Amerina, 2 – 1. st. prije Krista

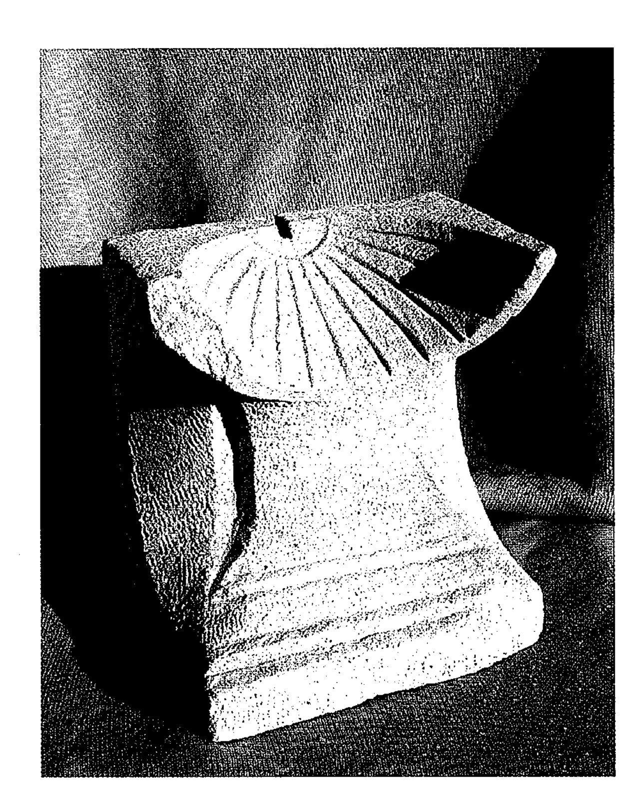

prostirala na području od oko 25 hektara i zauzimala je prostor brežuljka visokog 85 metara, odakle se lepezasto širila do same obale rijeke Neretve. I danas se na sjevernoj i južnoj strani sela mogu razabrati ostaci fortifikacijskih sustava, bedema i kula rađenih u nekoliko faza. Na istočnoj strani grada, koji se spuštao prema rijeci, vjerojatno nije bilo bedema, a neka su se prigradska naselja smjestila, kako svjedoče arheološki ostaci, i na desnoj obali Neretve. Na zapadnoj strani grada, na samom vrhu brežuljka, gdje započinje i visoravan, bio je između 4. i 3. st. pr. Krista sagrađen važan sustav obrambenih zidova i okruglih kula, kojih su ostaci pronađeni ispod zidova katoličke crkve smještene na samom vrhu brežuljka. Čini se, stoga, da je Narona u prvoj urbanističkoj fazi bila smještena upravo na vrhu brežuljka, da bi se kasnije, a posebice u vrijeme procvata grada, širila prema dolje, kada su se sagradili i novi bedemi. Kako se na istom tom brežuljku, na kojem su se u antici nalazile kuće i ulice Narone, danas nalaze kuće stanovnika sela Vida, uvelike su one-

mogućena arheološka istraživanja. Tako se ne može sa sigurnošću utvrditi kako su tekle gradske komunikacije. Ipak, čini se, na osnovi geodetskih i fotogrametrijskih snimaka, da su današnje glavne ulice Vida smještene na glavnim antičkim komunikacijama.

Narona je, kao i danas Vid, bila smještena na terasama strmog brežuljka i oko njega, a glavna je vodoravna ulica, upravo zbog specifičnih uvjeta terena, bila pri dnu brijega. Ona je bila i dio ceste Salona – Narona, a bila je povezana i s rimskim forumom, o čijoj se orijentaciji i dimenzijama malo zna, osim da se nalazio na dnu posljednje terase brežuljka, te da je morao sadržavati monumentalne građevine, ostaci kojih su ugrađeni u kuće i štale stanovnika Vida. U Naroni su sigurno postojali svi u to doba uobičajeni objekti javnog života, o čijem nam postojanju govore brojni natpisi. Upravo zahvaljujući njima znamo da su u Naroni postojali hramovi Libera, Eskulapa i Augusta, teatar, više kupališta i različiti municipalni objekti.

U Naroni i njezinoj okolici već su desetljećima stručnjaci, ali i mještani nailazili na brojne rimske spomenike, među kojima se ističu nadgrobne stele, od kojih su neke i monumentalnih razmjera, sarkofazi, statue i dijelovi statua, reljefi i natpisi, koji svjedoče o živoj povijesti grada, o bogatstvu građana koji su dali izrađivati ta umjetnička djela, kao i o postojanju kvalitetnih lokalnih obrtnih radionica. No zbog nemogućnosti rješavanja imovinskih odnosa između stanovnika Vida i istraživačkih ekipa sve do ljeta 1995. g. nisu bila moguća temeljitija istraživanja unutar gradskih zidina. Ipak, nakon sporazuma s vlasnicima kuća za koje se pretpostavljalo

Antički sunčani sat

Poprsje božice Izide, 2 – 3. st.

Rimska koštana kutijica s prikazom borbe Pigmeja i ždrala

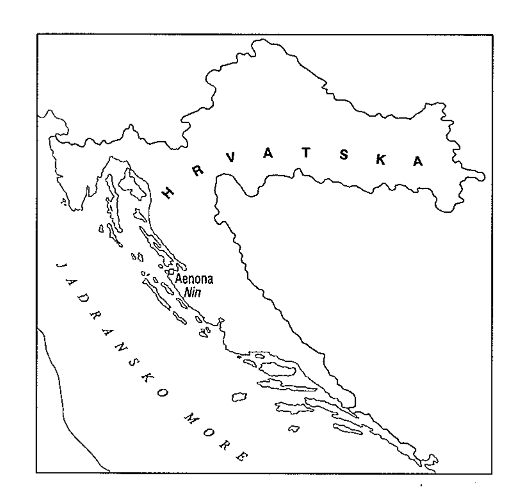
da su na antičkim lokalitetima, u istraživanjima koja su obavljena 1995. i 1996. pod nadzorom Arheološkog muzeja iz Splita došlo je do najsenzacionalnijeg otkrića do sada. Na lokalitetu *Plećaševe štale* u Vidu, smještenom uz samu najdonju terasu strmog brežuljka na kojem se nekoć nalazila antička Narona, pronađeno je, među ostalim arheološkim materijalom, i 16 rimskih statua, od kojih su neke nadnaravne veličine.

Već te, 1995. g. otkriveni su temelji jednog zdanja na pretpostavljenom području nekadašnjeg rimskog foruma za koji se smatra da je bio hram posvećen božanskom Augustu. Od toga je antičkog objekta sačuvano popločenje pred njegovim ulazom, ulazni prag, ožbukani zidovi u visini od 1 do 3 m, bijeli mozaični pod, uokviren crnim rubom, tribina visine jednoga metra koja se protezala uzduž zidova objekta i koja je, očito, služila kao postolje brojnim kipovima. Na podu je pronađeno 16 obezglavljenih mramornih statua, bačenih jedna preko druge. Riječ je o kipovima careva, pripadnika carske obitelji, kipovima uglednih građana i rimskih božanstava, kojih je nastanak preliminarno datiran u razdoblje 1. i 2. st. Osim kipova, pronađena su i dva zavjetna žrtvenika iz 2. st. posvećena božici Veneri, kao i natpis rimskog namjesnika te provincije – Publija Kornelija Dolabele, na kojemu piše da postavlja kip u čast Augusta.

Nakon pronalaska kipovi su očišćeni, te su uslijedili konzervatorsko-restauratorski radovi. Očekuje se znanstveno vrednovanje njihove umjetničke i spomeničke vrijednosti, ali i ono što je do sada pronađeno daje sasvim čvrstu podlogu teorijama o nekadašnjem sjaju Narone, kao o jednom od vodećih rimskih provincijalnih gradova na Jadranu.

Aenona – Nin

Liburnski cipus, 1. st.

Nin – antička Aenona – jedan je od mnogih znamenitih istočnojadranskih hrvatskih gradova koji se odlikuju izvanredno dugom poviješću. U ovom slučaju ona seže duboko u prapovijest. Svoje dugo postojanje i razvoj Nin sigurno može zahvaliti i zanimljivom topografskom položaju. Grad je, naime, podignut na otočiću nepravilnog kružnog oblika, smještenom u samom dnu dubokog i dobro zaštićenog zaljeva, a ispred samog ušća rječice Ričine. U njegovoj blizini, samo 18 km jugoistočno, nalazi se Zadar – antički Jader.

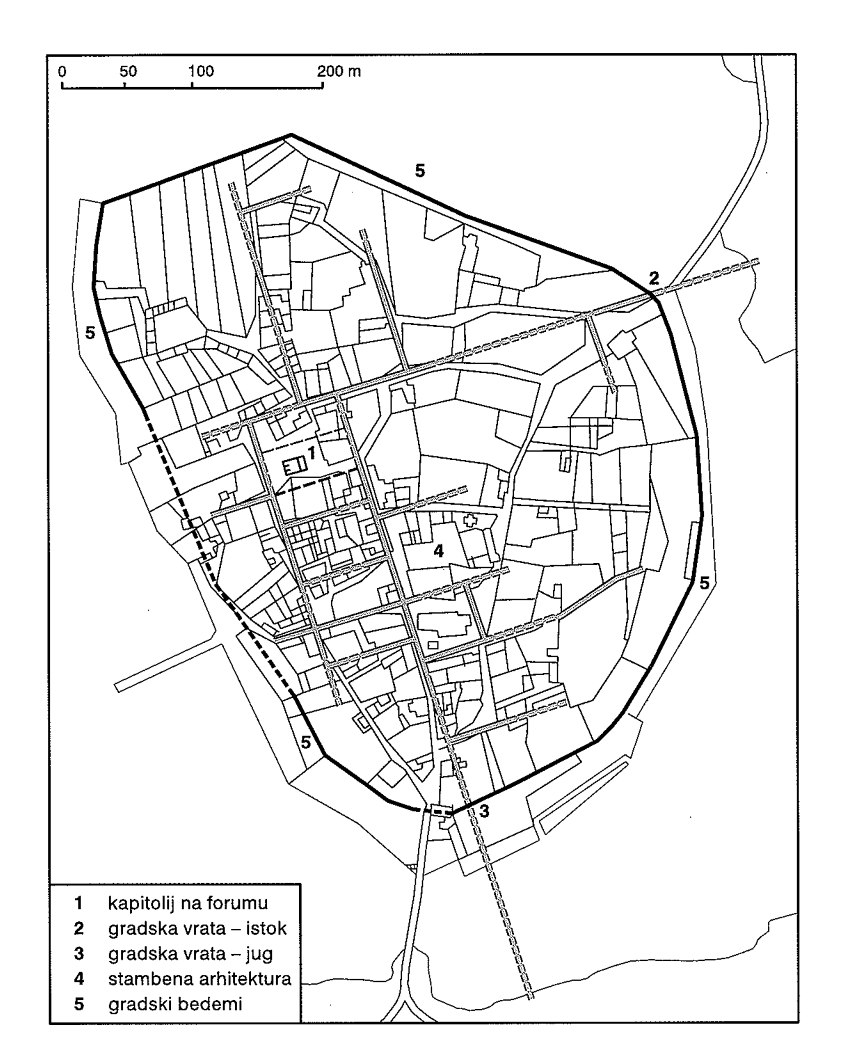
Već više od stotinu godina arheološki su ostaci Nina predmetom znanstvenih istraživanja. Valja reći da se u Ninu, kao i u drugim jadranskim gradovima, svaki novi naraštaj nastanjivao na lokalitetima svojih prethodnika. Pritom se uglavnom nisu osvrtali na baštinu, tj. njezine materijalne ostatke, nego su ih rabili za stvaranje boljih uvjeta života. Unatoč tako zgusnutoj, gotovo vertikalnoj strukturi, istraživanja su mogla utvrditi mnoge važne postaje gradske povijesti. Dokazano je da se najraniji naseobinski život pojavljuje u mlađem kamenom dobu. Ipak, najvažniji ostaci iz prapovijesti potječu iz željeznog doba, kada su tu živjeli Liburni – moćno ilirsko pleme, kojemu je Nin bio jedno od najvažnijih naselja. A zahvaljujući upravo ninskim li-

Rimske staklene bočice, 1 – 3. st.

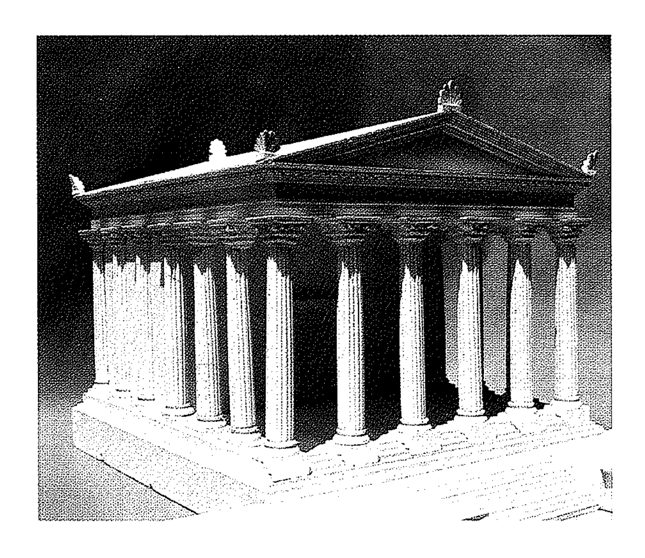
burnskim nalazima iz više stotina otkopanih grobova, mogao se utvrditi razvojni put liburnske kulture, kao i svih važnijih političkih i kulturnih mijena toga kraja.

Korijene latinskoga toponima Aenona, kako su Rimljani nazivali Nin, treba vjerojatno tražiti u protoilirskim elementima. Današnji hrvatski oblik imena nastao je, kako kaže već i znameniti bizantski car Konstantin Porfirogenet, spisatelj i historiograf, od romanskog imena Nona.

Arheološki nalazi, poglavito oni iz rimskih nekropola, ali i drugi, omogućuju da se barem djelomično rekonstruira povijest grada pod rimskom vlašću. Detalji u vezi s rimskim zauzimanjem liburnskih područja nisu nam poznati jer antička vrela o tome uglavnom šute. Međutim, pretpostavlja se da su Rimljani i te kako dobro bili upoznati sa situacijom na istočnoj jadranskoj obali. Na primjer, grčki je povjesničar Apijan (*Illyr. 1, 3*) u 2. st. zabilježio da su Rimljani svoje brze lađe nazivali liburnama (*liburnicae*) prema njihovu izvornom liburnskom podrijetlu. Za sada je poznato da su u prvim rimskim pohodima na istočni Jadran, 229. g. pr. Krista, Liburni označavani kao neprijatelji, o čemu izvješćuje rimski povjesničar Flor (*4, 11*). Do 129. g. pr. Krista povijesna vrela šute, a u to je vrijeme zabilježeno da je rimski konzul Tuditan među drugim narodima svladao i Liburne. Od toga se vremena područje Liburna povremeno pojavljuje u pisanim izvorima prema kojima se može zaključiti da je potpalo pod rimsku dominaciju, ako ne cijelo, a ono barem njegov obalni dio. Tako, među ostalim, rimski historičar Apijan (*Illyr. 12*) piše da su se Liburni obratili Cezaru za pomoć u sukobu s ilirskim plemenom Delmata. Epigrafski

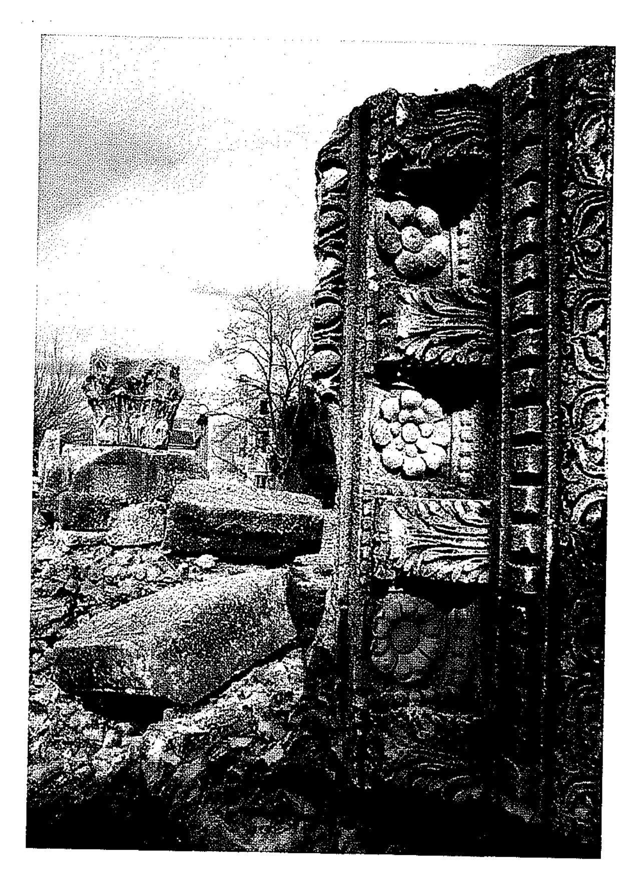
Nin — tlocrt nekadašnjega antičkog grada (prema M. Suiću)

Rekonstrukcija forumskog hrama, 1. st.

Rimski hram na antičkom forumu, dovršen za vladanja cara Vespazijana (69 — 78)

Ulomak vijenca s trabeacije rimskoga hrama, 1. st.

spomenici obavješćuju i o tome da su liburnski mladići već u doba ranog Carstva bili u sastavu rimske vojske. U poznatome povijesnom sukobu dvojice trijumvira Pompeja i Cezara, dio Liburna je bio pristao uz Pompeja, a dio uz Cezara, uz Cezara uglavnom gradski element, pa tako i onaj iz Aenone. I u toj se prigodi u izvorima spominju znamenite lađe liburne.

Liburni, kao uostalom i drugi pokoreni narodi, nisu bili zadovoljni rimskom vlašću te su je se pokušali osloboditi. Liburnsku vojnu akciju protiv Rima svladao je zapovjednik rimske mornarice Agripa, te im konfiscirao brodovlje koje je poslije u bitki kod Akcija 31. g. pr. Krista odigralo važnu ulogu. Poslije je područje Liburna, s njihovim gradovima, ušlo u sastav rimske provincije Dalmacije.

U početku rimske dominacije Aenona je bila vjerojatno *civitas peregrinorum*, dakle općinska teritorijalna zajednica s određenom autonomijom. Rimski povjesničar Plinije piše da je na liburnskom području bilo 14 takvih gradova, no ne navodi njihova imena. Iz tog je statusa Aenona prešla u viši status municipija rimskih građana, *municipium Latinum*, a stanovništvo je bilo uglavnom upisano u tribus Sergia. Zahvaljujući upravo tom tribusu, razmatra se teza da joj je civitet, pa s time povezan i minicipalitet, udijeljen za vladanja cara Augusta. Zahvaljujući natpisu datiranom iz vremena vladavine cara Tiberija može se pretpostaviti da je na čelu gradske uprave bio kolegij duumvira.

Kakav je bio onovremeni život u gradu i kako je živjelo njegovo stanovništvo dade se donekle zaključiti i prema samom izgledu grada. Poznato je da su imućniji građani dali sagraditi neke od važnijih građevina. Tako saznajemo da je određeni Gaj Julije Etor, inače jedan od gradskih čelnika, dao sagraditi most kojim se Aenona povezala s kopnom. U gradu su, osim domaćih žitelja, živjeli i Italci i Orijentalci, koji su temelj svojeg ekonomskog prosperiteta vidjeli u trgovini. Teritorij Aenone bio je prostran jer se protezao i na velik dio kopna iza samog otoka. Pretpostavlja se da je u samom gradu živjelo oko 10 000 stanovnika. Grad je bio opasan bedemima kojih je dužina iznosila oko 1 400 m, širina 1.78 m, a visina 5.90 m.

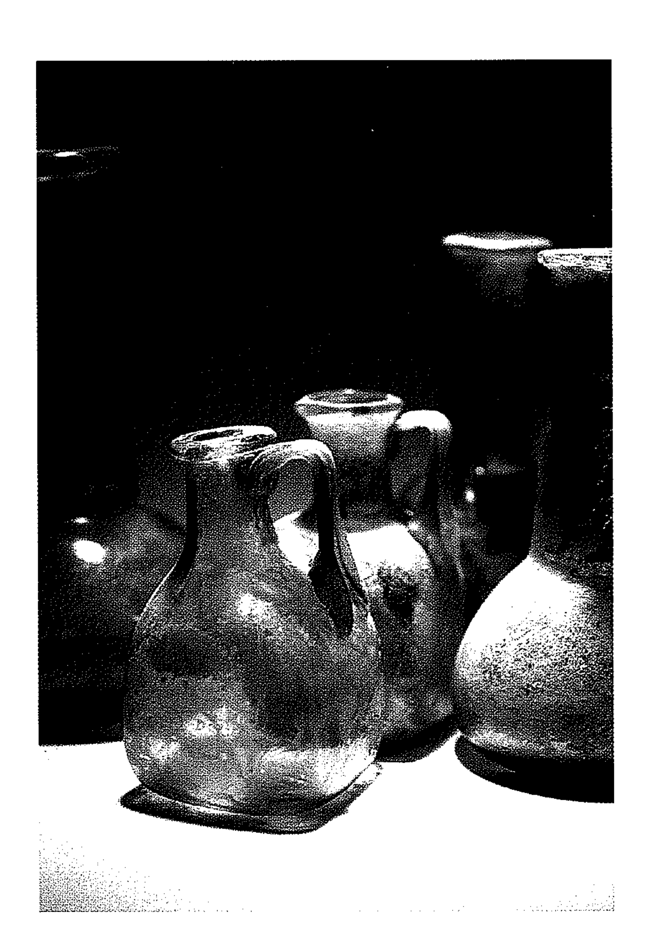
Na temelju urbanističko-arhitektonskih studiranja i analiza postojeće situacije

u gradu te arheoloških istraživanja i zračnih snimaka, može se kazati da je organizacija gradskog areala bila ortogonalna, i to neovisno od morfologije otočića na kojem je smješten. Grad je imao sva arhitektonska obilježja provincijalnih rimskih gradova, tj. spomenute bedeme, gradski trg s hramom – *forum,* tržnicu – *emporium,* javne zgrade kao što su vijećnica, zatvor i sl., vodovodni sustav – *aquaeductum,* barem jedan most, vjerojatno i luku, te stambene zgrade.

Ostaci rimskih obrambenih zidina grada Nina djelomično se mogu vidjeti istočno od južnih gradskih vrata. Čini se da su kasniji srednjovjekovni bedemi sagrađeni na istoj ili barem približnoj liniji antičkih bedema. Forum u Aenoni nije još dovoljno istražen, ali se danas sa sigurnošću zna gdje se nalazio, kao i to da je hram bio sagrađen na samom forumu i uzdignut na podij. Bio je to hram posvećen kapitolinskoj trijadi, božanstvima Jupiteru, Junoni i Minervi s trodijelnom celom. Hram je podignut za vladanja cara Vespazijana, kako piše na natpisu s pročelja. Taj je monumentalni hram, premda samo djelomično sačuvan, najveći rimski hram u Hrvatskoj. Bio je dug 45 metara, a širok 21.5 m. Hram je u bočnim celama imao i niše zbog kojih neki smatraju da je u neko vrijeme hram dobio i ulogu Augusteuma. Od tog hrama, koji se još istražuje, sačuvani su temelji kao i poneki arhitektonski detalji, koji svjedoče o njegovu nekadašnjem veličanstvenom izgledu.

U blizini starohrvatske crkvice Sv. Križa istražen je kompleks rimskih stambenih kuća. Riječ je o kućama manjih dimenzija na kat, koje su u prizemnim prostorijama imale i dućančiće, *tabernae,* okrenute ulici. Iz razdoblja rimske prošlosti Nina sačuvano je više skulptura, natpisa te brojni manji ukrasni ili uporabni predmeti od stakla, kosti, plemenitih metala i keramike, pronađeni u nekropolama antičkoga grada. Vrlo je zanimljiva skupina monumentalnih carskih figura iskopanih u 18. st. u jednome gradskom vrtu. Danas se te skulpture čuvaju u Arheološkom muzeju u Zadru, uostalom kao i mnogi drugi spomenici iz Nina. Iz Nina potječe i nekoliko specifičnih nadgrobnih spomenika, poznatih pod nazivom *liburnski cipus.* Takvi se nadgrobni spomenici pojavljuju isključivo na području Liburna, a imaju cilindrično tijelo s koničnim za-

Rimske staklene bočice, 1 – 4. st.

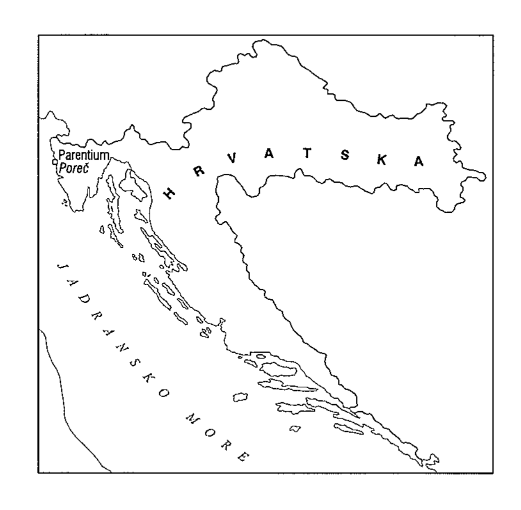

Pogled na današnji Nin

vršetkom i akroterijem u obliku borove šiške.

Za vrijeme seobe naroda u 6. st. Nin je bio gotovo potpuno razoren. No obnavlja se i uskoro ga naseljavaju Hrvati. Iz razdoblja srednjeg vijeka potječu mnogi vrijedni spomenici, od kojih se ističe prekrasna predromanička crkvica Sv. Križa. Pronađeni su i natpisi koji svjedoče o tome da je Nin bio jedna od prijestolnica hrvatskih vladara i sjedište istoimene biskupije. U to doba Nin je bio vrlo važan grad u kojemu su se održavali hrvatski državni i crkveni sabori. Danas je to skroman gradić koji živi u sjeni moćnoga Zadra. No Ninjani, pomno i savjesno u riznici župne crkve, kao i u gradskoj arheološkoj zbirci čuvaju svjedočanstva svoje nikad zaboravljene, znamenite i slavne antičke i hrvatske prošlosti.

Parentium – Poreč

Kako izvješćuje rimski pisac Livije, antički stanovnici istarskog poluotoka Histri bili su, zbog svojih gusarskih vještina, stalna opasnost i velika smetnja mirnoj plovidbi rimskih brodova u sjevernom Jadranu. Takvo nepodnošljivo stanje Rimljani su odlučili riješiti borbom, pa su 221. g. pr. Krista zaratili protiv Histra. Neki suvremeni povjesničari taj rat nazivaju i Prvim histarskim ratom. U tom prvom pohodu na Histre Rimljani su bili vrlo uspješni, pa se to može smatrati početkom prodora rimske sile na istarski poluotok. Naravno da je dolazak Rimljana poremetio dotadašnji život na poluotoku. Histri su bili prisiljeni povlačiti se u unutrašnjost zemlje, jer su se Rimljani postupno smještali na obalnom području. Podizali su vojne utvrde u pogodnim prirodnim lukama osnivali trgovišta, emporije, kojima su osiguravali sigurniji i brži protok robe. Potom su počeli osnivati naselja rimskih građana, *oppida civium Romanorum*. Jedno od takvih naselja bio je i Poreč.

Poreč je smješten u središtu zapadne obale Istre, na poluotoku pred kojim se nalazi nekoliko malih otoka, od kojih se posebno ističe otočić Sv. Nikole. Zahvaljujući plodnim poljima u zaleđu i prirodno zaštićenoj luci, područje na kojemu se i danas nalazi suvremeni grad Poreč bilo je naseljeno već u prapovijesno doba. U vrijeme rimske vladavine Poreč se, uz Pulu i

Rimska stela uzidana u zid suvremene kuće

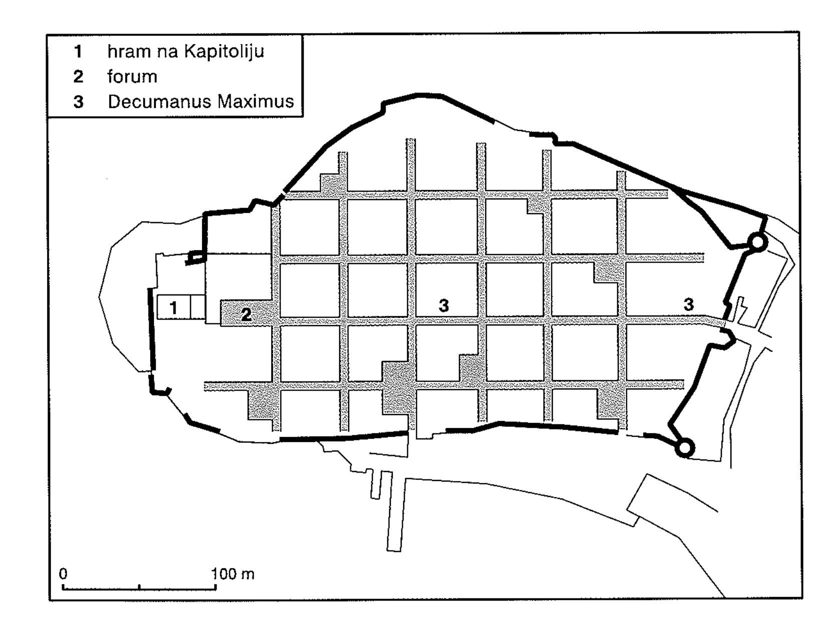
Neke od današnjih porečkih ulica još su zadržale antički raster

Na sljedećoj stranici: ostaci rimske građevine, 1 – 2. st.

Trst, razvio do statusa kolonije, koji je dobio za cara Tiberija. Službeno ime antičkoga Poreča bilo je *Colonia Iulia Parentium*. Gradu je pripadalo plodno zemljište, *ager,* u njegovu zaleđu. Istra je tada bila podijeljena na tri agera koji su pripadali trima istarskim gradovima – kolonijama. Obrada plodnog zemljišta, proizvodnja ulja, vina i druge robe kojom se moglo uspješno trgovati jamčili su naime ekonomski napredak stanovništva. A uspješna gospodarska situacija odražavala se i na život u gradu i na njegovu izgradnju, o čemu nam svjedoče brojni spomenici.

Prilikom izgradnje grada na porečkom poluotoku Rimljani su se služili uobičajenim načinom gradnje gradova kolonija, koji se temeljio na ortogonalnom raspo-

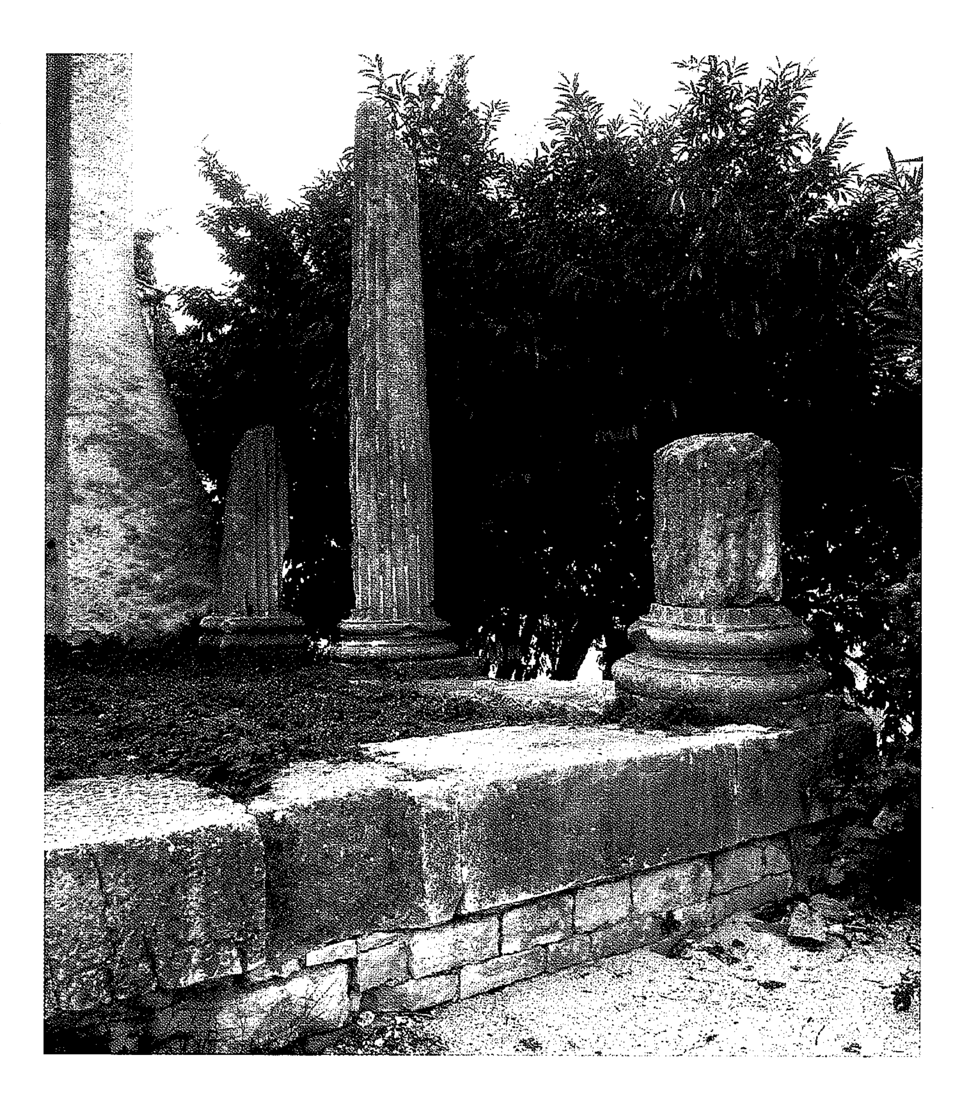
Poreč – tlocrt antičkoga grada (prema M. Prelogu)

redu ulica unutar zaštitnih bedema. Porečke gradske ulice u smjeru istok – zapad nazivale su se, kao i u drugim antičkim gradovima, dekumani, a karda su ih presijecala pod pravim kutom. Te gradske ulice uokvirivale su pravilno smještene skupine kuća – *insulae*. Od antičkih gradskih bedema danas u Poreču nije sačuvano gotovo ništa. Nasuprot tome, danas se izvanredno dobro razabire nekadašnja gradska urbana struktura, a pravci više suvremenih gradskih ulica podudaraju se s antičkima. Tako se današnja moderna ulica, koja još nosi antičko ime Dekuman, u jednom svojem dijelu nalazi na nekadašnjoj glavnoj rimskoj ulici *decumanus maximus*. Ta je ulica bila i produžetak glavne ceste kojom se dolazilo u grad, što je značilo da je bila glavna prometnica porečkog agera.

Središnja točka svakoga grada, mjesto okupljanja, trgovanja, mjesto gdje su bile smještene javne službe, bio je glavni trg koji su Rimljani zvali *forum*. Ti su trgovi uglavnom bili u samom gradskom središtu, no forum u Poreču, sa svojim sakralnim dijelom, odnosno kapitolijem s hramovima, nije bio u središtu grada nego pri samom vrhu poluotoka, na zapadnom kraju dekumana, na prostoru uz more koji se danas zove Marafor. Topografija foruma, kao i cijelog antičkog Poreča, još se istražuje. Iako kasnije dogradnje na forumu, primjerice kasnoantička crkva, srednjovjekovna cisterna za vodu, crkva sv. Jurja, barokne stambene zgrade, ali i druge građevine, djelomično onemogućuju istraživanja, poznato je ipak da je rimski forum imao oblik četverokuta. Stranice toga četverokuta bile su duge oko 43 metra, a na njegovu se zapadnom dijelu nalazio prostor s hramovima.

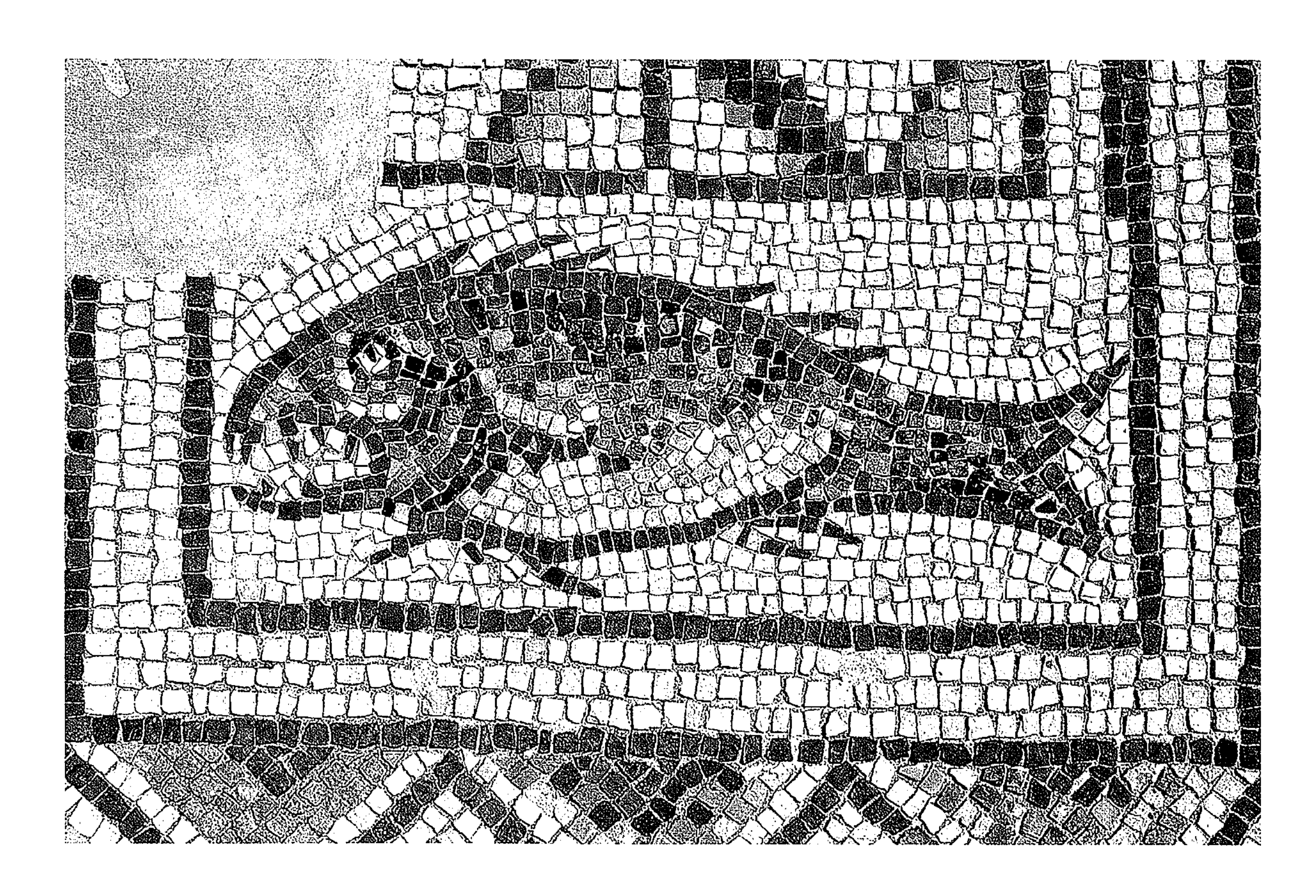
Ostaci antičke građevine u blizini nekadašnjeg foruma, 1. st.

S područja antičkoga grada potječu i brojni epigrafski spomenici koji govore o antičkom stanovništvu, municipalnoj upravi grada, gradskim kolegijima, kao i o sudjelovanju gradskog stanovništva u izgradnji nekih javnih gradskih prostora. Među tim natpisima ističe se natpis zamjenika zapovjednika ravenatske flote T. A. Vera (*IIt X/23*). Zahvaljujući tom natpisu saznajemo da je Vero omogućio obnovu grad-

skog hrama, da je sagradio pristanište i da je, pošto se povukao iz redovne službe, obnovio i svoju kuću.

Najvažniji i najbolje sačuvani arhitektonski spomenik antičkoga Poreča je sklop građevina Eufrazijeve bazilike. Riječ je o kompleksu sakralnih zgrada kojih je gradnja započela u 3. st. i trajala gotovo neprekidno do modernih vremena. U Poreč je vrlo rano prodrlo kršćanstvo, tako da je u gradu već krajem 3. odnosno početkom 4. stoljeća bilo biskupsko središte. Ti su prvi kršćani, čija vjera još nije bila legalizirana, sagradili crkvu na mjestu rimske kuće koja je bila u blizini gradskih vrata. Danas se ta građevina naziva Maurov oratorij, po porečkom mučeniku Mauru. Kad je kršćanstvo postalo državnom religijom, stara je crkva proširena. Tada su u proširenu crkvu, kako je zabilježeno na jednom sačuvanom natpisu, prenesena i tijela mučenika među kojima je bilo i tijelo biskupa Maura. Još se mogu vidjeti dijelovi podnih mozaika koji su krasili crkvu iz 3. i 4. st. Na tom se istom prostoru u 5. st. gradi velika trobrodna bazilika, pravokutnog oblika, bez apside. U 6. st. biskup Eufrazije na temeljima donjih zidova bazilike dao je podignuti novu građevinu koja postaje najznamenitijom građevinom tog sakralnog kompleksa i koja se po njemu naziva Eufrazijevom bazilikom.

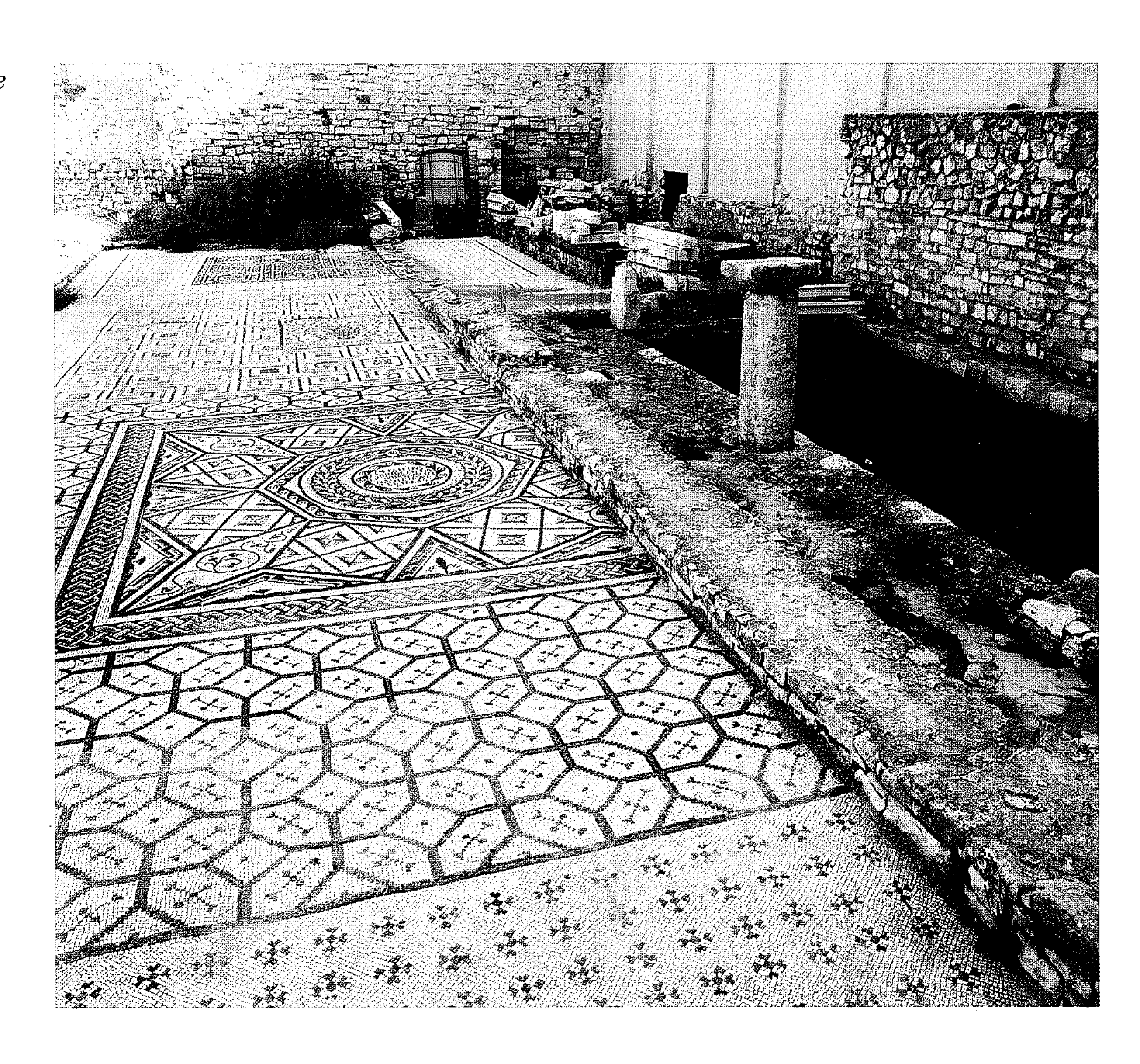
Ta izvanredno dobro sačuvana bazilika sagrađena je u skladu s tadašnjim važećim umjetničkim kanonima bizantskog stila. Umjetnost bizantske epohe stiže na

Podni mozaik s prikazom ribe, 4. st.

◀ *Apsida Eufrazijeve bazilike, 6. st.*

Podni mozaik bazilike, 4. st.

Na sljedećoj stranici: detalj kupole apside Eufrazijeve bazilike, 6. st.

Jadran, pa tako i u Poreč, iz Konstantinopola. No bazilika biskupa Eufrazija imala je tri apside, pa s tim arhitektonskim novumom spada u najranije primjere trobrodne troapsidne europske građevine. Osim toga, crkva je bogata arhitektonskim dekoracijama kao što su stupovi s kapitelima, lukovi sa štukaturama, oltarske pregrade, podni i zidni mozaici. Najbolje su sačuvani zidni mozaici iz srednje apside koji predstavljaju sam vrhunac mozaične umjetnosti 6. st. Mozaici prikazuju sakralne teme iz Kristova života i života svetaca. U lijevom uglu mozaika u polukupoli prikazan je i sam donator biskup Eufrazije, koji u ruci drži model crkve koju je dao izgraditi. Do njega je biskup mučenik Mauro.

U vrijeme episkopata biskupa Eufrazija sagrađeno je još nekoliko sakralnih građevina koje sve zajedno čine jedinstven arhitektonski sklop. Uz sjevernoistočni dio bazilike sagrađena je i trolisna memorijalna

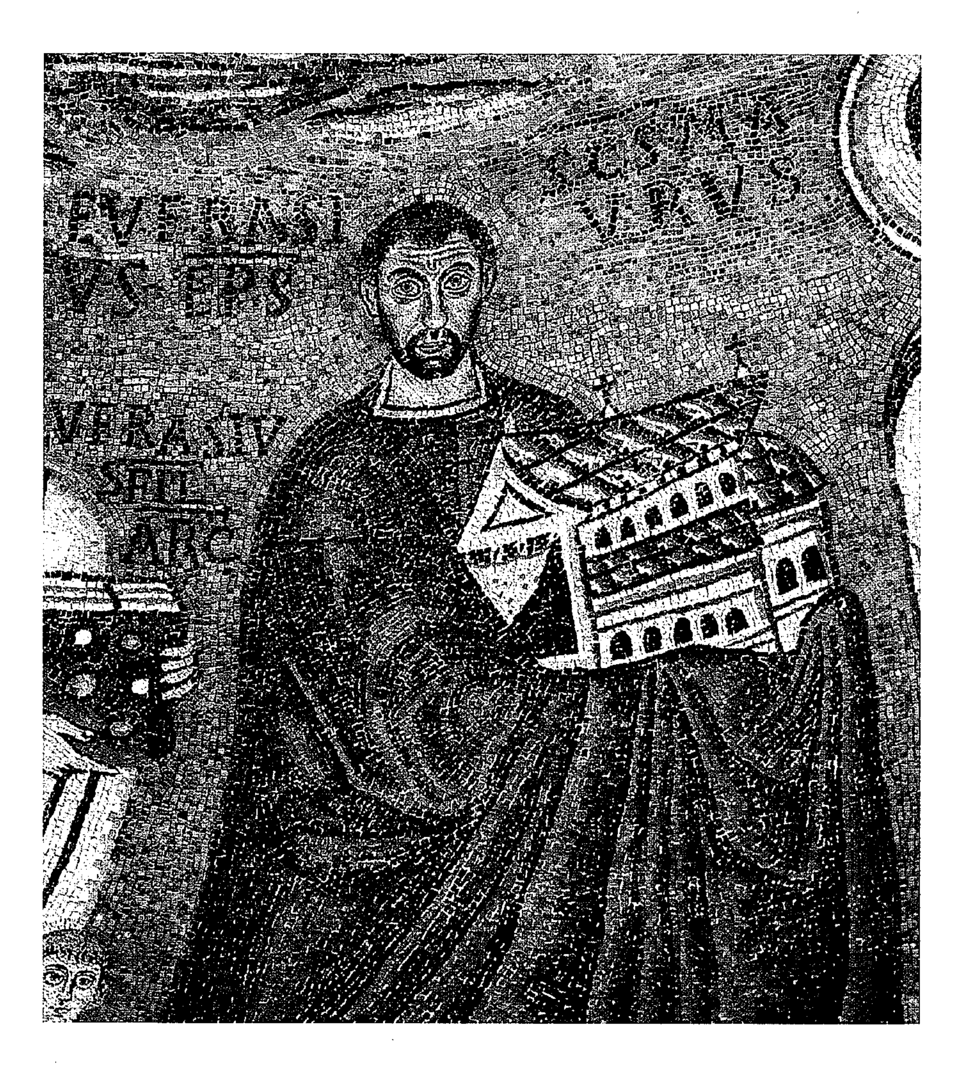
SCA AGNES
SCA CECILIA
SCS MA VRVS
TEMPLVM QVASSANTE RVINA · TERRIBILIS
SED MERITIS TANTVM PENDEBANT
AECCLESIAM VO

SCA CECILIA
SCA VALERIA
SCA PERPETVA
EXIGVVM MAGNOQVE CARENS TVNC FVRMA METALLI
FERVENS ARDORE SACERDVS
METALLO PERFICIENS
FELIX VOTA PEREGIT

kapelica u kojoj su još djelomično sačuvani podni mozaici iz vremena izgradnje, dakle iz 6. stoljeća. Prema nekim tezama ta je kapelica bila i mauzolej biskupa Eufrazija. Zapadno od bazilike podignuta je krstionica, baptisterij. Baziliku i baptisterij povezuje atrij s narteksom. Od atrija su još sačuvani stupovi i kapiteli. Sjeverno od krstionice sagrađen je troapsidni konsignatorij koji je kasnije, uz pomoć pregradnji, služio za stan biskupima. Tijekom stoljeća porečka je katedrala bila ukrašavana različitim dogradnjama – ciborijem i korskim klupama, ali i slikama znamenitih majstora od kojih se posebno ističe slika *Posljednja večera* Palme Mlađega.

I antički Poreč dijeli sudbinu većine antičkih mediteranskih gradova u kojima je svaka nova povijesna epoha donosila i nove potrebe starog ili novog stanovništva, starosjedilaca ili došljaka, što su se očitovale u mnogim mijenama, pa tako i u

Portret biskupa Eufrazija, detalj mozaika, 6. st.

Kameni tabernakul iz atrija Eufrazijeve bazilike, 6. st.

Prizemlje biskupije Eufrazijane s izložbom fragmenata podnih mozaika ▶

Atriji Eufrazijeve bazilike s pogledom na njezino pročelje, 6. st.

Lukovi sjeverne kolonade Eufrazijeve bazilike, 6. st.

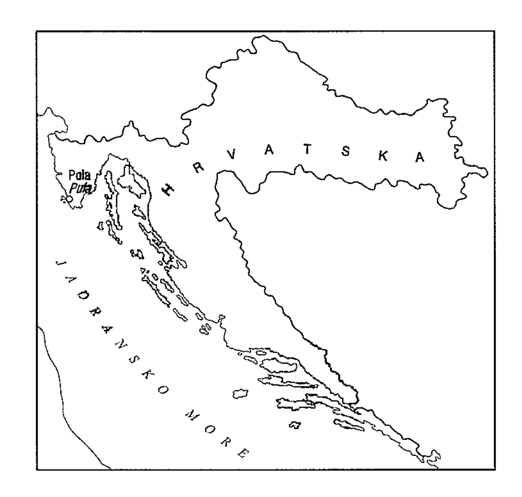
Simbol Krista na jednom od lukova Eufrazijeve bazilike, 6. st.

novim manjim ili većim građevinskim zahvatima. No ta se nova gradnja zbog skučenosti gradskih prostora naslanjala izravno na prethodnu, koja je tako nestajala, bila rušena ili su se njezini dijelovi, primjerice, kameni blokovi raznosili i interpolirali u nove građevine. To vrijedi, ponovimo, načelno za veliku većinu mediteranskih antičkih gradova, pa i za *Parentium*. No Poreč, je ipak, za razliku od gradova koji nisu preživjeli velike povijesne mijene, danas jedan od ljepših i privlačnijih hrvatskih jadranskih gradova. Jedan od najvažnijih razloga tome jest njegova prošlost, koja se reprezentativno očituje upravo u izvanredno sačuvanoj Eufrazijevoj bazilici, jednom od znamenitijih spomenika svjetske kulturne baštine.

Pola — Pula

Na gradini na kojoj se smjestila Pula uočeni su tragovi života koji datiraju još od početka željeznog doba, što vjerojatno valja zahvaliti iznimnom položaju i blagoj klimi tog područja. Lingvistička su istraživanja pokazala da je toponim Pola autohtonog podrijetla te da označava izvor vode. Na širem području Pule naime, brojni su, izvori slatke vode.

U 3. st. pr. Krista toponim se Pola (*Polai*, mn.) spominje u spisima aleksandrijskih pjesnika Kalimaha i Likofrona. Oni povezuju ime *Polai* s mitom o Jazonu i Medeji koji su bježali pred Kolhiđanima. Nisu se vratili u Kolhidu, nego su nakon neuspjele potjere osnovali naseobinu koja je dobila ime *grad izgnanih*. Pisci ne spominju određeni zemljopisni položaj toga grada, niti su sačuvani materijalni dokazi koji bi potkrijepili legendu o njegovu postojanju.

Pula je doživjela procvat rimskom kolonizacijom koja je započela sredinom prve polovice 1. st. pr. Krista. Za vrijeme Cezara dobiva status kolonije i postaje središtem istarskog poluotoka. (Ipak neki stručnjaci smatraju da je Pula dobila status kolonije u prvom desetljeću vladavine cara Augusta.) Rimska je kolonizacija ostavila više vrijednih antičkih spomenika koji i danas snažno obilježavaju ahitektonsku sliku grada.

Područje, koje je obuhvaćalo antički rimski grad, prostiralo se s vrha brežuljka (koji je i danas dio Pule), preko njegovih padina do primorske ravni. Takav položaj uvjetovao je i stvaranje dviju gradskih jezgri: gornjeg središta na brežuljku i padinama (*pars superior coloniae*), te donji grad (*pars inferior coloniae*). Gradske su se komunikacije prilagodile konfiguraciji zemljišta, tako da ulice katkad imaju oblik paukove mreže čije se niti (ulice i prolazi) radijalno spuštaju s vrha brijega prema podnožju, a pravilan se raster ulične mreže može naći samo na prostoru između podnožja i mora. Urbanistički tlocrt današnje gradske jezgre Pule zadržao je u osnovi tlocrtnu shemu antičkoga rimskoga grada.

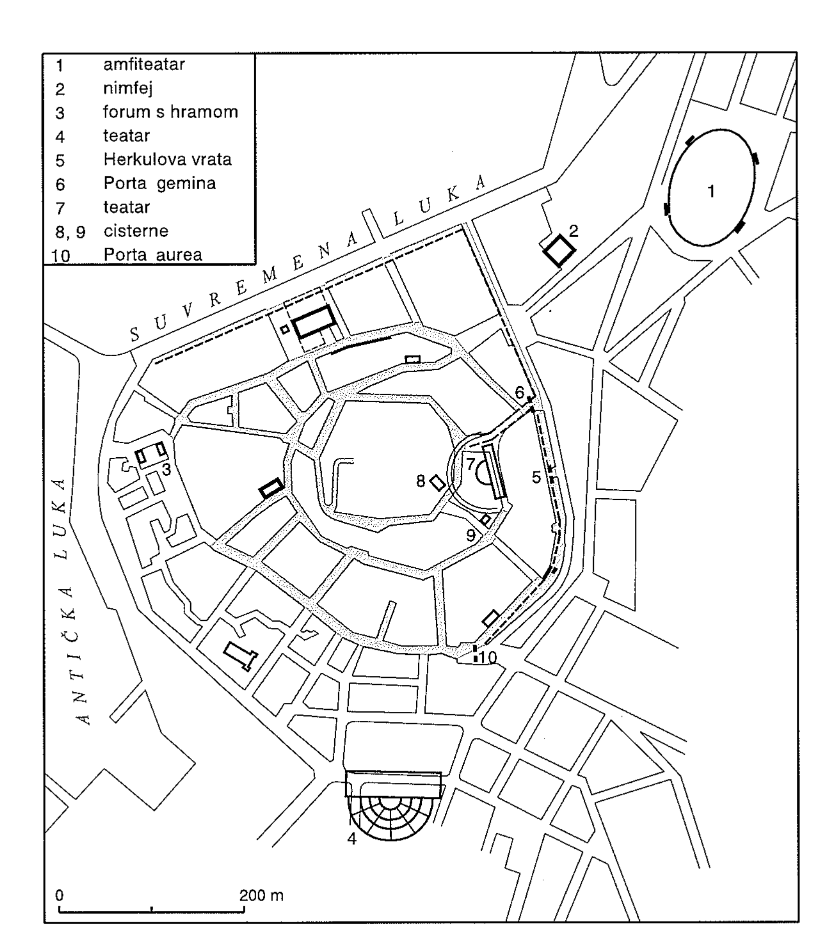
Ta je rimska kolonija, s punim nazivom *Colonia Iulia Pola Polentia Herculanea*, imala sva obilježja i tečevine velikog antičkog središta — kapitolij s hramovima

◀ *Pulski amfiteatar, 1. st*

rimskih kapitolijskih božanstava, dva scenska kazališta, amfiteatar, gradski trg te vodovodnu i kanalizacijsku mrežu. Grad je bio opasan zidinama, a resile su ga raskošne palače ukrašene mozaicima, skulpturama i mramorom. I premda je u proteklim stoljećima mnogo izmijenjeno, uništeno ili nestalo od pulske antičke monumentalne arhitekture, ipak su ostale sačuvane neke od prelijepih građevina koje nas, uz bogatu zbirku spomenika u Arheološkom muzeju, podsjećaju na buran antički život Pule.

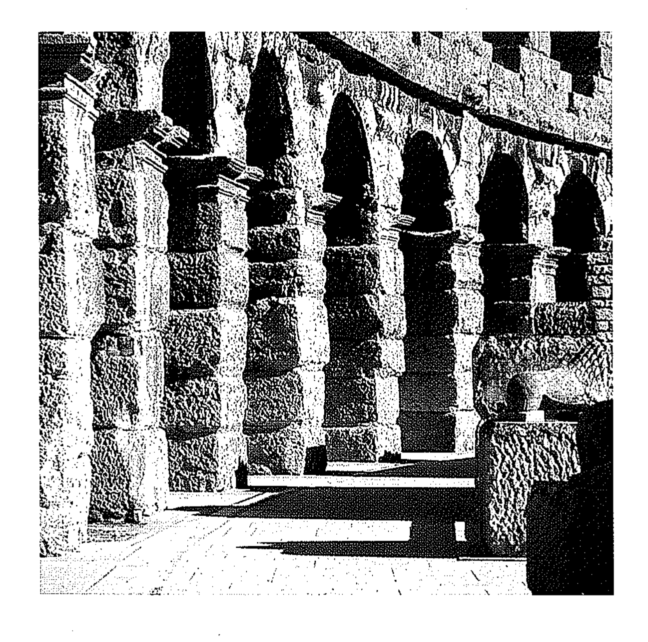
Jedan od najstarijih sačuvanih antičkih spomenika su *Herkulova vrata* – nekada vrata u grad kroz obrambeni zid gradskog areala. Zidana su od kamenih blokova koji su oblikovali luk visok oko 4 m, a širok oko 3.50 m. Ta su vrata bila vrlo jednostavne konstrukcije, bez suvišnih ukrasa, no vrlo monumentalna. Krasio ih je samo Herkulov portret i junakova toljaga. Danas je od njih malo sačuvano, ali se ipak mogu očitati imena rimskih činovnika koji su od 47. do 44. g. pr. Krista iz Rima poslani u Istru radi uspostavljanja kolonije. S gradskih obrambenih zidina sačuvana su i dvojna vrata (*Porta gemina*) nazvana tako zbog golemih lukova sagrađenih sredinom 2. st. Okvir vrata čine masivni polustupovi – pilastri, a njihovu raskoš naglašavaju kompozitni kapiteli. Lukovi vrata nemaju izrađenu profilaciju, ali se nad glatkim arhitravom nalazi bogato urešen vijenac.

U Puli se nalaze još jedna antička vrata – *slavoluk Sergijevaca*. Zbog urušavanja zidina, danas stoje samostalno. Premda spadaju u manje spomenike svoje vrste, vrlo su raskošno ukrašena. Okvir vrata čine masivni pilastri građeni od kamenih

Pula – tlocrt antičkoga grada (prema A. Gnirsu)

Amfiteatar, detalj unutrašnjih arkada, 1. st.

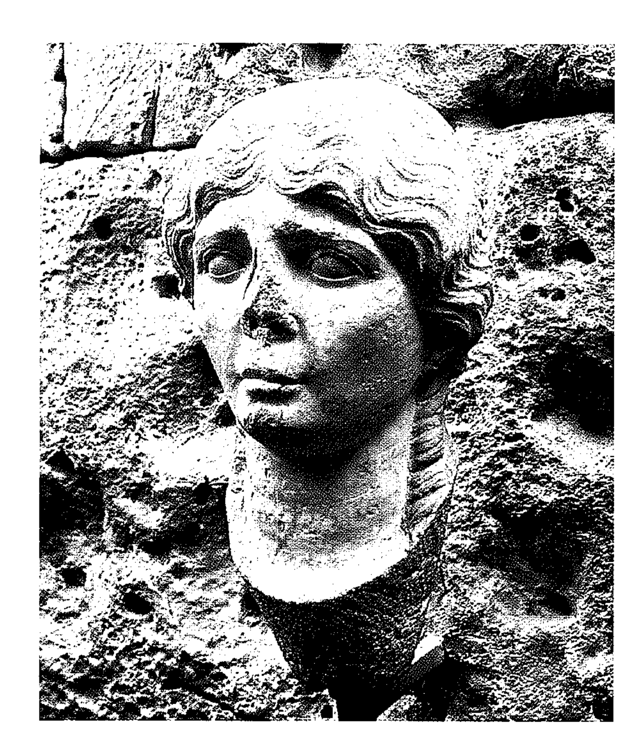

Amfiteatar, pogled na dio unutrašnjosti, 1. st.

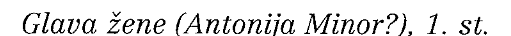

◀ *Amfiteatar, detalj arkada, 1. st.*

Glava žene (Antonija Minor?), 1. st.

Torzo rimskog imperatora, 1. st.

blokova koji su pri dnu prošireni te tako čine temelje. Na pilastrima su sa svake strane umetnuta dva vitka stupa s korintskim kapitelima. Svod luka je kasetiran, a pojedina kasetna polja krase lijepe rozete. Na svod luka naslonjen je trodijelni arhitrav poviše kojega teče friz, glavni nosilac ukrasa, zatim se nalazi vijenac, a na samome vrhu je trodijelna atika s podnožjima za statue trojice Sergijevaca u čast kojih je i podignut slavoluk. Na tim podnožjima uklesani su natpisi, pa saznajemo kako je taj spomenik dala podignuti Salvija Postuma u slavu svojih rođaka. Zahvaljujući baš tom natpisu, slavoluk se može datirati u kraj 1. st. pr. Krista ili početak 1. st.

Antički trg (*forum*) obilježen je dvjema fazama gradnje. Iz prve (1. st. pr. Krista) sačuvali su se samo temelji ponekih građevina. U drugoj fazi, tijekom 1. st. na forumu su sagrađene nove građevine između kojih se ističe izvanredno sačuvani hram. Taj hram svojom arhitektonskom ljepotom i skladom Pulu čini još privlačnijom. Hram je dugačak oko 17 m, širok oko 8 m te visok 12 m. Leži na visokom temelju, kako je i uobičajeno za rimske hramove. Predvorje (*pronaos*) četvrtastog svetišta (*cella*) hrama omeđuju četiri stupa na pročelju s korintskim kapitelima. Na kapitelima pronaosa i na zidovima cele leži trodijelni arhitrav na koji je naslonjen friz koji teče oko cijelog hrama. Friz je ispunjen lisnatim ukrasima akantovih vitica i lišća. Hram je bio posvećen boginji Romi i Augustu.

Na pulskom forumu nalazio se nekada još jedan hram za koji se pretpostavlja da je bio posvećen božici lova Dijani. Od tog je hrama, nažalost, malo sačuvano, isto kao i od dvaju scenskih kazališta koje je Pula imala u svojem antičkom razdoblju. A upravo postojanje čak dvaju kazališta dokazuje kulturne potrebe tadašnjeg stanovništva. Iako se u Puli trajno izvode arheološka istraživanja, o pojedinim građevinama, posebice onima iz ranije graditeljske faze još postoje nedoumice.

Od rimskih građevina u Puli je ipak najznamenitiji amfiteatar, šesti po veličini među takvim rimskim građevinama do danas sačuvanima u svijetu. Pulski amfiteatar širok je 132 m, dugačak 105 m, a visok 35 m. Mogao je primiti oko 23 tisuće gledatelja. Navodno ga je na nagovor svoje prijateljice, podrijetlom iz Pule, dao sagraditi car Vespazijan u 1. st. Vanjski zid sastoji se od dva reda arkada, sa 72 luka u svakom redu i gornjega trećeg reda koji je imao 64 otvora. Središnji dio amfiteatra je

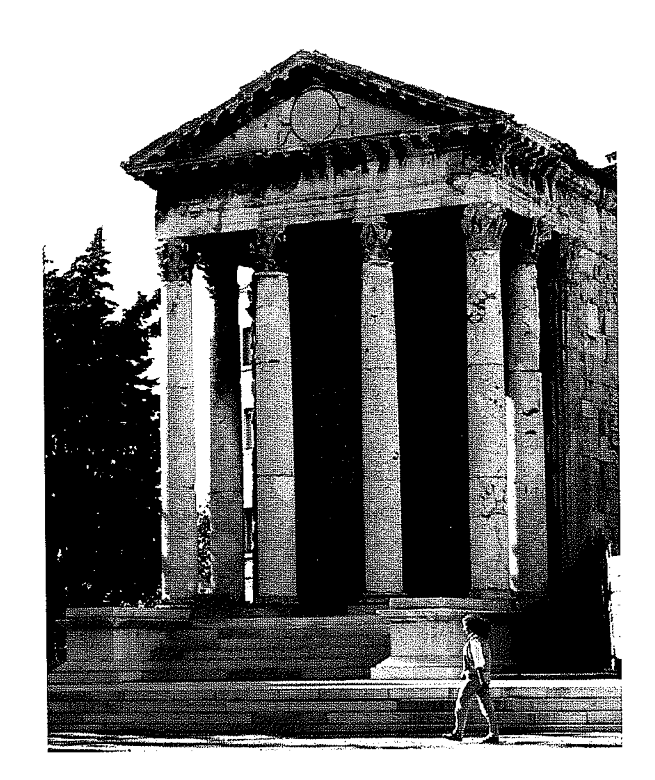
Slavoluk Sergijevaca, 28. g. pr. Krista ▷

Fragment statue, navodno cara Hadrijana, 2. st.

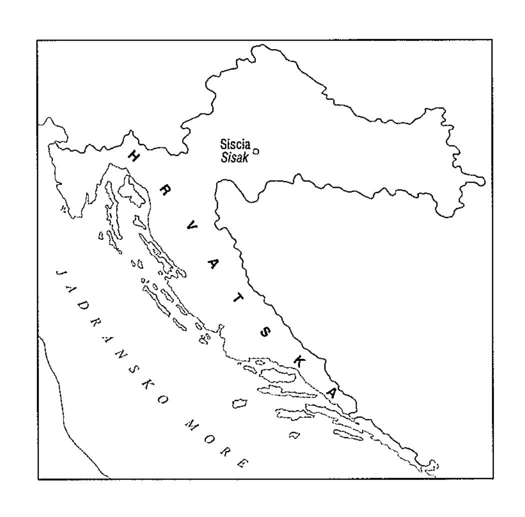

arena, odnosno borilište za gladijatore i divlje zvijeri. Arena je od gledališta bila odvojena kanalom i zidom. Pulski amfiteatar imao je kamena sjedala iznad kojih je bila drvena galerija. Gledaoce je od žarkog mediteranskog sunca štitilo platno razapeto na nosače, kojih su ležišta i danas vidljiva. Amfiteatar je imao i podzemne prostorije u kojima su bile smještene zvijeri i borci. Tijekom ljetnih mjeseci u tom se amfiteatru i danas održavaju različite priredbe i može primiti oko pet tisuća gledatelja.

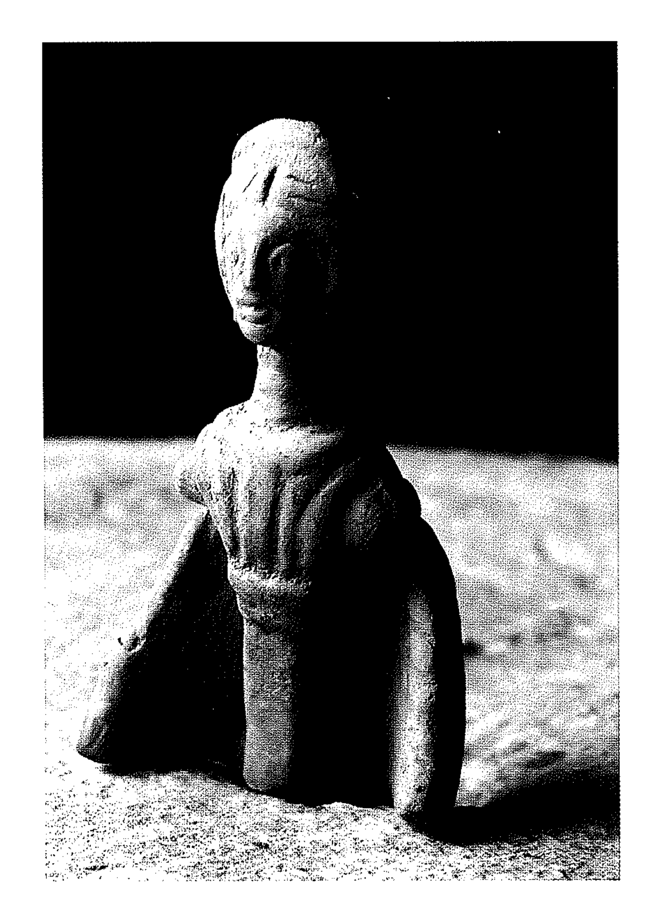
Augustov hram, početak 1. st.

Siscia – Sisak

U dijelu plodne Panonske nizine, na mjestu gdje rijeka Kupa utječe u Savu, smjestio se današnji grad Sisak koji se u antici nazivao *Siscia*. Taj poznati grad ima dugu prošlost koja seže u pretpovijesna vremena. Kako nam svjedoče antički literarni izvori, najranija povijest grada Siscije povezana je sa susjednim naseljem Segestikom (*Segestica)*. Segestika je imala izvanredan strateški položaj koji je bio obilježen, u tom dijelu, zavojitim, meandarskim tokom Kupe. To znači da je naselje bilo smješteno na svojevrsnom poluotoku, koji Siščani danas zovu Pogorelec. Premda uzajamni odnosi tih dvaju mjesta u antici do danas nisu sasvim razjašnjeni, na temelju pisanih dokumenata zaključujemo da su antički pisci Segestiku smještali na desnu, a Sisciju na lijevu obalu Kupe. No od 1. st. u izvorima se spominje samo Siscija.

Kako je dolina rijeke Save bila važna prometnica i ključna točka prolaza kroz Panoniju prema istoku, jasno je da su Rimljani nastojali što prije zavladati tim prostorima. Zahvaljujući izvještajima antičkih pisaca poznato nam je da su već 156. g. pr. Krista Rimljani (premda neuspješno) opsjedali Segestiku. Prema drugim povijesnim vrelima čini se da su Rimljani uspjeli osvojiti grad 119. g. pr. Krista. A

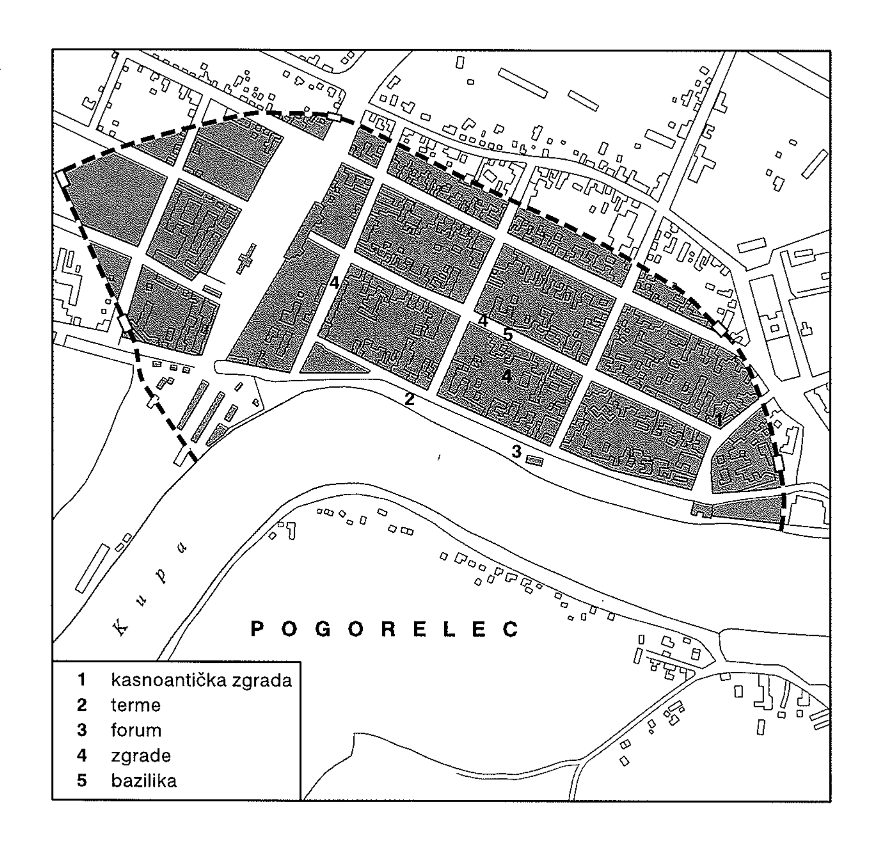

Poprsje rimske carice Julije Domne (?), terakota, 3. st.

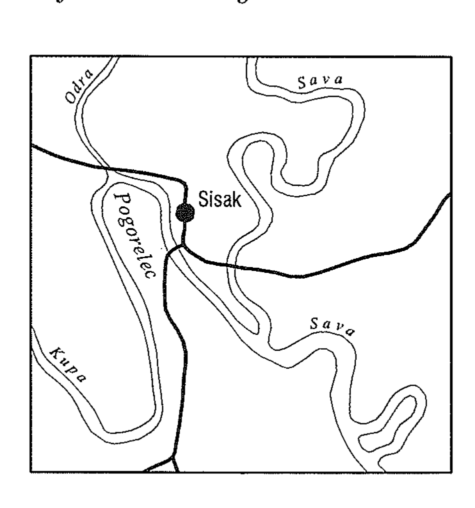
kako se je u to vrijeme na stanovništo i naselje mogla odraziti nazočnost rimskih osvajača, nije još sasvim moguće objasniti, pa se smatra da u tim prvim desetljećima nije bilo velikoga pritiska romanizacije. Područje Ilirika u to vrijeme nije bilo nimalo sigurno. Iliri su bili nemirni, neskloni Rimljanima i stalno spremni na pobunu. Rimljani su više puta pokušavali smiriti Ilire, što bi nakratko i uspijevali. Situaciju je pokušao riješiti Oktavijan koji je 35. g. pr. Krista krenuo u ratni pohod. Nakon uspješnog ratovanja stigao je i do Segestike. Tada je od keltsko-ilirskog stanovništva, koje je nastavalo Segestiku, zatražio stotinu talaca, te da udome vojni garnizon. Stanovništvo se tome usprotivilo, pa se grad našao pod rimskom opsadom, koja je trajala trideset i tri dana, a u operaciji opsjedanja su sudjelovale dvije i pol legije. No Rimljani su uspjeli pokoriti grad tek kad im je u pomoć stiglo brodovlje.

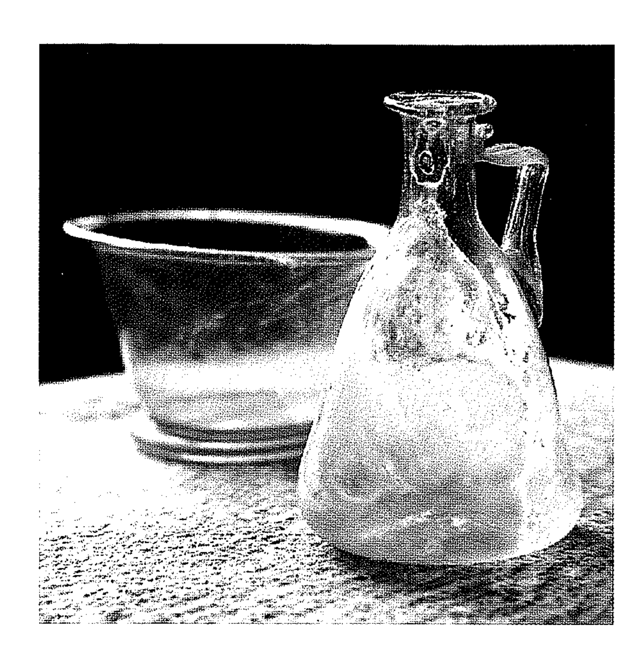
Nakon osvajanja grada Rimljani su ostavili kohorte da osiguraju netom zauzeti položaj, no stanovnici Segestike su se opet pobunili. Taj njihov otpor ugušila je vojska koja ih je i nadzirala. Od 35. g. pr. Krista više se u izvorima ne spominje Segestika nego samo Siscija koja s vremenom postaje najvažnije rimsko strateško mjesto u Panoniji. Rimljani, međutim, nisu bili milostivi gospodari, danak je bio previsok, a za vojsku su novačili previše domaćih mladića. Takvi postupci ujedinili su Ilire koji su 6. g. ustali protiv Rimljana. Kako smo već naveli, taj se ustanak naziva Batonovim ustankom. Bio je to doista nesmiljeni rat u kojem se činilo da će pobijediti pobunjenici jer su Rimljani držali samo

Sisak – pretpostavljeni antički bedemi (prema S. Vrbaniću) ▶

Predrimska Segestika bila je smještena na Pogorelcu

Rimska staklena zdjelica i bočica, 2 – 4. st.

Sisciju i Sirmij (*Sirmium*), a Iliri sav ostali ilirski teritorij. No ponovno se pokazalo da rat dobiva onaj tko bolje taktizira. U Sisciju je odmah doputovao Tiberije, a odatle je kasnije krenuo i na pobunjene Ilire. U to se vrijeme u Sisciji skupila vojska od više desetaka tisuća vojnika. Predvođena Tiberijem, kasnijim rimskim carem, ratovala je protiv Ilira i krajem 9. g. uspjela ih je pokoriti.

U Sisciji se nalazio vojni logor u kojem je bila smještena rimska vojska. Samim tim grad je bio i vojno uporište koje se aktiviralo u slučaju opasnosti i potrebe. Međutim, zahvaljujući plovnosti Save, grad s vremenom postaje važna riječna luka. Siscija je bila i vrlo važno prometno čvorište mnogih cesta koje su prometno povezivale zapadne s istočnim rimskim provincijama. Osim toga, grad je bio i živo trgovačko središte, u kojem se trgovalo žitom, vunom i drugim proizvodima. Tu je bila smještena uprava za rudnike, kao i druga financijska i upravna tijela. Za Vespazijana, oko 71. g., Siscija postaje i rimska kolonija, *colonia Flavia Siscia,* i od tog vremena još više dobiva na ekonomskom i strateškom značenju.

U grad i okolicu naseljavaju se brojni veterani, uz vojnike i veliki broj mornara, te Italika i Orijentalaca. Orijentalci su se bavili uglavnom činovničkim i trgovačkim poslovima, no kupovali su i velike posjede. U sva ta zbivanja integrirano je i domaće stanovništvo. Ta prosperitetna rimska kolonija imala je teatar, amfiteatar, slavoluke, portike, baziliku, tržnicu, kupališta i ostale tipične rimske građevine. Za cara Trajana Siscija je ušla u sastav provincije *Panonia Superior,* a 194. g. biva počašćena novim nazivom grada *colonia Septimia Siscia Augusta.* Zahvaljujući tom imenu, čini se da je Siscija bila vjerna Rimu, a posebice caru Septimiju Severu koji je neko vrijeme bio i upravitelj rimske provincije Panonije.

U razdobljima ugroženosti rimskih granica od upada i najezdi barbarskih plemena u Sisciji se kovalo oružje od željeza koje se cestovnim i riječnim putem dopremalo iz okolnih rudnika. Za vladavine cara Galijena u 3. st. u Sisciji se utemeljuje i carska kovnica novca. Svoj je rad započela kao manji ogranak rimske kovnice, i u njoj su u početku radili majstori dovedeni iz Rima. Tako je i prvi novac koji se kovao u Sisciji bio vrlo sličan novcu iz Rima. Međutim, to se mijenja kako kovnica postaje sve važnija. Bila je u funkciji sve do početka 5. st., i u tom je razdoblju kovala najveći dio novčane mase u rimskoj provinciji Panoniji. Velik se dio novca kovao za vojničke plaće, a u vrijeme kad se u Sisciji kovalo najviše novca, radilo je i do sedam

Dio bedema antičke Siscije, 1 – 2. st.

ureda koji su nadgledali proizvodnju. Za cara Proba (276 – 282) u Sisciji su se počeli kovati i brončani medaljoni.

Dolaskom na vlast cara Dioklecijana, koji se istaknuo i kao reformator Carstva, provincije su iznova bile podijeljene. Tako je Panonija Superior podijeljena na dvije manje: *Pannonia Prima* i *Savia*. Siscija postaje središte Savije, a kako je u njoj bila carska kovnica, ona je i njezina riznica. U to vrijeme grad doživljava novi polet i procvat, grade se nove građevine i obnavljaju stare. U 3. st. u panonskim se provincijama pojavljuju i zajednice nove religije – kršćanstva. Jedna od tih kršćanskih zajednica imala je sjedište u Sisciji, koja je bila

Rimske fibule, 1 — 4. st.

Rimsko brončano posuđe, 2 — 4. st.

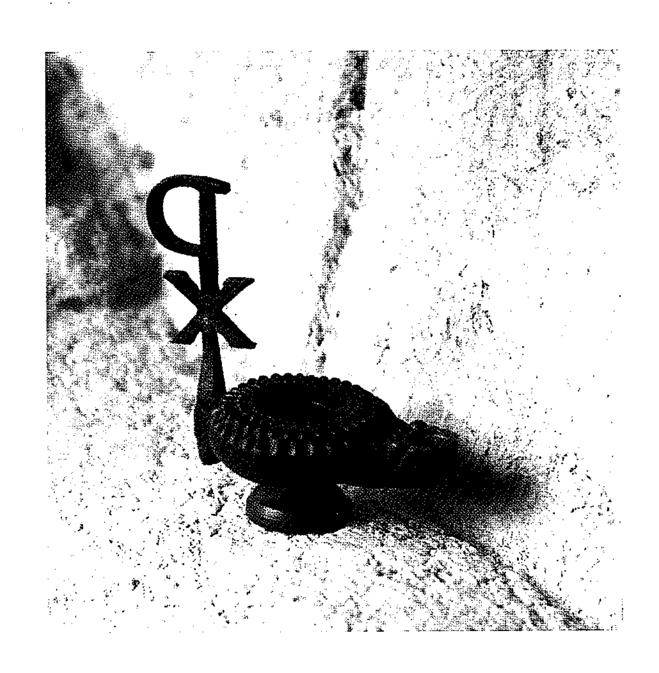
i episkopalno središte. Početkom 4. st. u njoj je stolovao i biskup Kvirin, koji je stradao mučeničkom smrću za vrijeme Dioklecijanovih progona. Kvirin je smaknut u Savariji; s mlinskim kamenom vezanim oko vrata bačen je u rijeku.

Za vrijeme Magnencijeva sukoba s Konstancijem II., koji je vladao Carstvom od 337. do 361. g., Siscija je pretrpjela teška pustošenja, pljačkanje i nerede. Magnencije se, naime, sklonio u Sisciju, i odatle je pokušavao pobijediti Konstancija, a kako nije uspio, opljačkano je blago ponio sa sobom bježeći u Akvileju, gdje su ga ubili. Nakon tih nereda Siscija se nikada više nije oporavila, no kovnica je novca, iako s prekidima, nastavila raditi.

Nakon smrti cara Teodozija 395. g., Rimsko se Carstvo dijeli na dva dijela, Zapadno, kojem je prvi vladar Honorije, i Istočno, kojim vlada Arkadije. To je razdoblje u kojem nemiri zahvaćaju Sisciju, kojom neko vrijeme vladaju i Huni, pa Ostrogoti. O životu u tadašnjoj Sisciji zna-

Kapitel stupa s akantovim lišćem, 3. st.

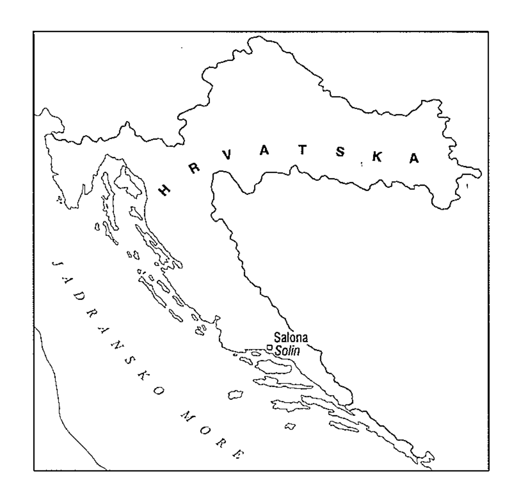

Ranokršćanska brončana svjetiljka, 4 – 5. st.

mo ponešto, i to zahvaljujući zapisima s crkvenih skupova, koji bilježe da je na njima bio prisutan i biskup iz Siscije. Kao i drugi rimski provincijalni gradovi, svoj je antički kraj Siscija dočekala u provalama Avara i Slavena.

Ta duga i burna povijest grada ostavila je malo arhitektonskih ostataka. Kako se grad razvijao i širio, žrtvom su dakako najprije postajale starije i novom razvoju nepotrebne građevine. Stručnjaci koji se bave antičkom prošlošću Siska smatraju da je njegov urbanistički razvoj imao tri faze, koje obilježava gradnja uz pomoć drvenih pilota i greda. Čini se da je u to vrijeme takav način gradnje bio idealan za nestabilno, naplavno tlo. Do danas je u Sisku istraženo samo nekoliko građevina, premda ni one ne u cijelosti, tako da se samo nekima od njih, npr. bedemima, žitnici, termama i vodovodu, može odrediti prvotna namjena. Kako se današnji grad Sisak smjestio na ruševinama nekadašnjega antičkoga grada, arheološka su istraživanja bitno otežana. Ipak, dosad su pronađene tri nekropole, te brojni manji spomenici koji se uglavnom čuvaju u Gradskome muzeju u Sisku i u Arheološkome muzeju u Zagrebu. Pronađene su i velike količine rimskog novca koji se danas čuva u muzejima i u privatnim zbirkama. Valja, na kraju, vjerovati, kako će se i u našem i u budućem vremenu pronaći prikladan način za daljnja arheološka istraživanja koja neće ometati suvremeni život ni razvoj grada, nego će biti dopuna neizbježne suigre prošlosti i sadašnjosti.

Salona (Salonae) – Solin

U sjeni novijih nebodera, na sjeveru grada Splita, smjestio se gradić Solin, za koji upućeniji znaju da je nekada davno njegova slava daleko nadmašivala slavu današnjega velikog susjeda. Solin je u antici, u vrijeme kada su tim područjima gospodarili Rimljani, s gotovo pedeset tisuća stanovnika, bio glavni i najveći grad provincije Dalmacije. Suvremenici su ga zvali *Salona* ili *Salonae* (zbog čega se misli da se sastojao od nekoliko naselja). Salona je bila smještena u dubokom morskom zaljevu u koji utječe rijeka Jadro, te na križanju važnih prometnica što je i te kako povoljno utjecalo na njezin kasniji razvitak.

Grad je u svojoj najranijoj povijesti bio naselje Ilira, o čemu svjedoči i autohtonost toponima Salona. Antički pisci spominju Salonu prvi put 119. g. pr. Krista kao luku ilirskoga plemena Delmata. Na kojem su području obitavali Delmati još se točno ne zna, no pretpostavlja se da je to bilo na uzvisini, sjevernije od kasnijeg antičkoga gradskog areala, u utvrđenom naselju – *oppidum,* što je bilo tipično za njihov način stanovanja. Okolnosti ranog razvoja grada još su obavijene tamom. Pretpostavlja se da su u naselju u kojem su se susretali grčki i ilirski trgovci s vremenom izgrađeni različiti objekti, o čemu svjedoče nalazi potpornih zidova iz 1. st. pr. Krista. Ako tim činjenicama pridodamo i one koje govore o nalazima helenističke keramike, može se s priličnom sigurnošću govoriti o Saloni kao urbaniziranom naselju u doba helenizma.

Taj najstariji dio grada *Urbs vetus* ostao je u središtu zbivanja i u vrijeme kada su Ilirikom zavladali Rimljani. Prvo stoljeće prije Krista bilo je, po političkim zbivanjima, burno i za Dalmaciju u kojoj je u to vrijeme dominirala Issa. Međutim, ta je grčka kolonija, saveznica Rima, u građanskom ratu između Pompeja i Cezara stala na gubitničku stranu, a Salona je izabrala pobjednika. A Cezar, pobjednik, znao je i te kako nagraditi saveznike i kazniti gubitnike. Issa je, naime, počela gubiti svoju važnost, a njezinu je ulogu administrativnoga, političkog i trgovačkog središta preuzela Salona, koja je postala i glavni grad kasnije rimske provincije Dalmacije. Od toga vremena grad se neprestano širio,

1 forum
2 kapitolij
3 teatar
4 amfiteatar
5 starokršćanski kompleks
6 velike javne terme
7 kompleks kasnoantičkih stambenih zgrada
8 zapadna nekropola
9 Manastirine
10 Kapljuč
11 Marusinac
Ⓐ URBS OCCIDENTALIS
Ⓑ URBS ORIENTALIS

0 300 m

Tlocrt antičkog Solina (prema E. Dyggveu)

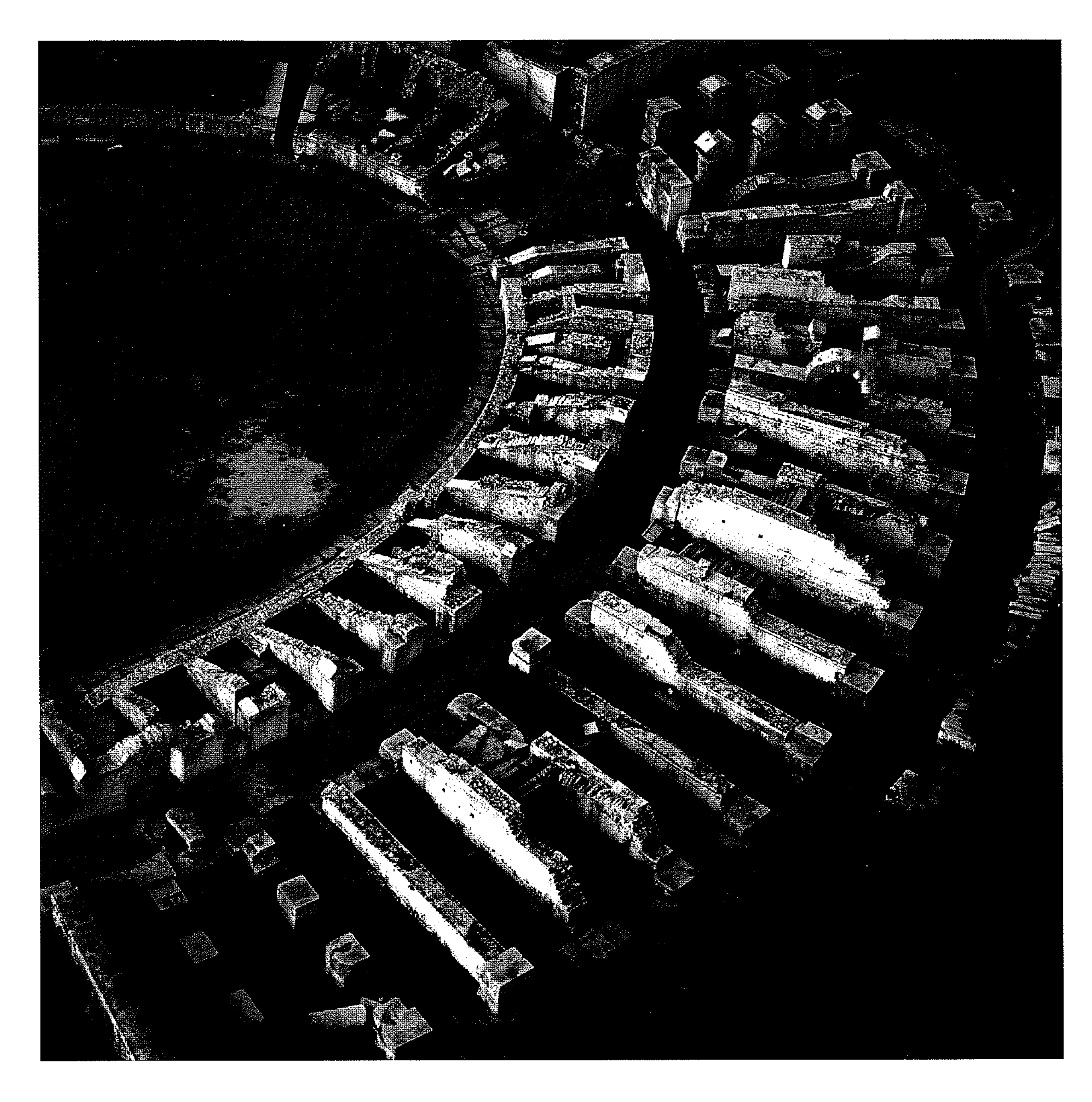
a njegova uloga jačala. Od prvotnog *Conventus civium Romanorum* – zajednice rimskih građana – postat će *Colonia Martia Iulia Salona* – rimska kolonija, da bi na vrhuncu svoje moći dobila ime *Martia Iulia Valeria Salona Felix*.

Čini se da je u Saloni, u vrijeme najjačeg procvata boravilo, kako smo već naveli, gotovo 50 000 stanovnika, koji su bili smješteni unutar gradskog areala, zaštićenog bedemima dužim od 4 000 metara. Međutim, taj se razvoj, naravno, dogodio

Glava djevojke, tzv. Plautila, sredina 3. st.

Rimski amfiteatar, 124.75 x 100.65 m, *2. st.*

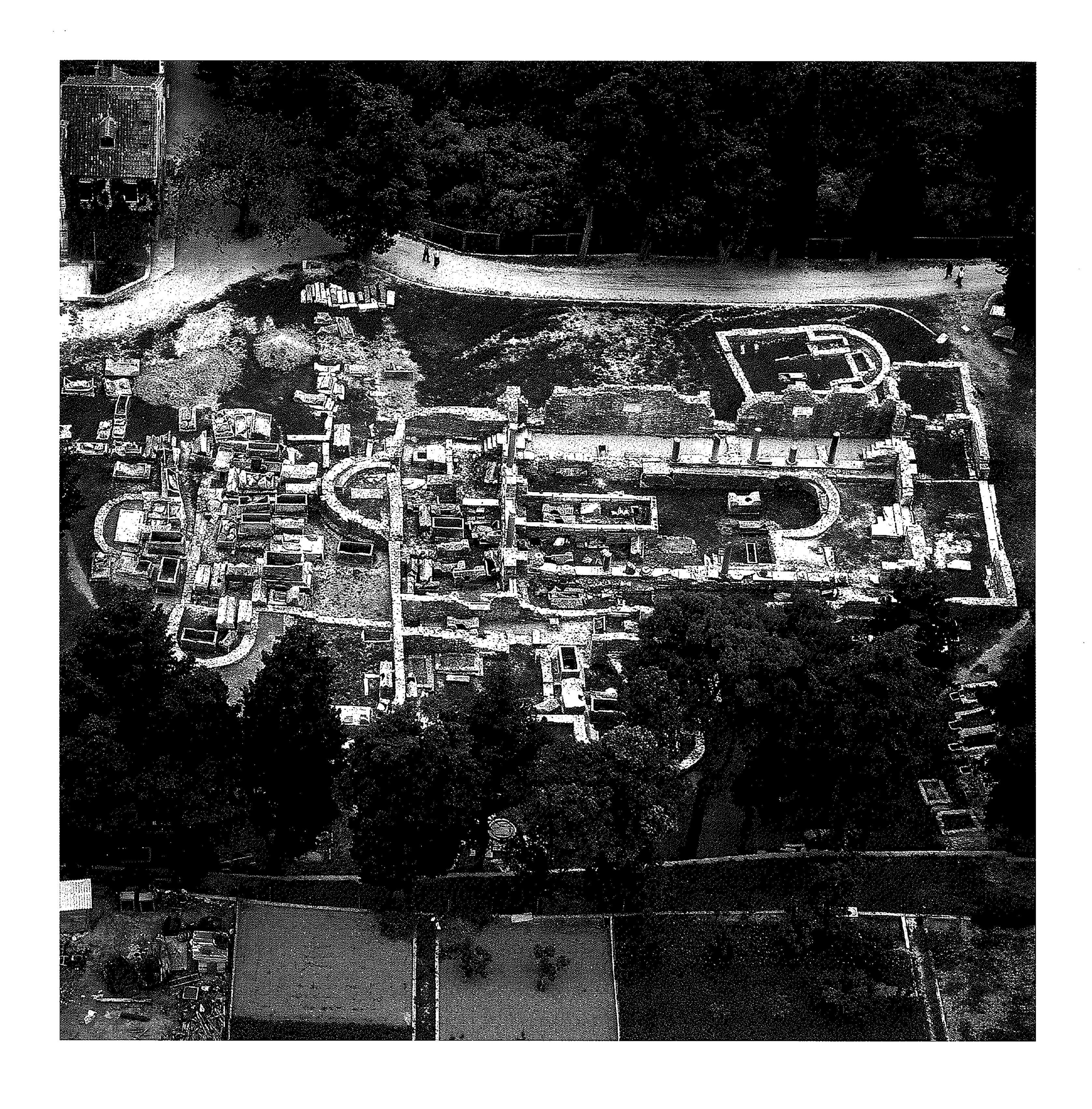

postupno, pošto je prostor najstarijeg dijela grada postao pretijesan, stanovnici su se počeli naseljavati i izvan grada, najprije prema zapadu, a onda i na istok. Dio grada koji se proširio na zapad naziva se *Urbs Occidentalis*, dio koji se širio na istok *Urbs Orientalis*. Usporedo s razvojem novih gradskih konglomeracija proširivali su se i bedemi koji su štitili brojno stanovništvo, mješavinu autohtonih Ilira, Grka i Rimljana, ali i Istočnjaka.

Salona je, kao i mnogi drugi gradovi u sličnom položaju, doživjela ranu kristijanizaciju i postala biskupskim sjedištem. U starokršćansko doba Salona se mogla podičiti jačinom svoje crkve, uglednim klerom

Salona, u episkopalnom središtu

Groblje, kapele i cemeterijalna bazilika ranokršćanskog lokaliteta Manastirine, 4 – 7. st.

i brojnim vjernicima, pa se s razlogom moglo govoriti *sancta ecclesia catholica Salonitana.*

No ni Salona, uostalom kao ni mnogi drugi gradovi, nije odoljela bespoštednim osvajačkim napadima Avara i Slavena. Prestrašeno se stanovništvo razbježalo, pa je u 7. st. grad gotovo prestao postojati. Njegovu je ulogu preuzeo susjedni Split, gdje su se, u palači cara Dioklecijana, sklonili i mnogi izbjegli stanovnici Salone.

Danas je od nekadašnjega grada ostalo samo nešto više od uspomena. S razvojem arheologije kao znanosti, pojačava se zanimanje za starine i za salonitansku povijest i ruševine. Iako su i prije tog vremena neki hrvatski intelektualci pokazivali interes za Salonu, tek djelovanje don Frane Bulića, ravnatelja Arheološkog muzeja u Splitu, pokrenulo je pravu lavinu znanstvenih otkrića. Zahvaljujući njegovim otkrićima, kao i onima koja su im slijedila, upoznali smo donekle povijest grada Salone. Pri tome je najveći doprinos upoznavanju života grada dalo istraživanje salonitanskih nekropola. Poganska su se groblja, kako je to bilo uobičajeno, formirala uz ceste izvan grada. Najpoznatija takva salonitanska nekropola nosi naziv *in horto Metrodori*. U njoj je pronađeno mnogo grobova, uglavnom iz carskoga doba, koji su svojim raznovrsnim grobnim natpisima i grobnim prilozima upotpunili sliku grada i spoznaju o načinu života u njemu.

Od kršćanskih grobalja najvažnije je ono na lokalitetu Manastirine. To se groblje, kao i groblja na solinskim lokalitetima Kapljuč i Marusinac, razvilo oko grobova salonitanskih mučenika. U to davno doba kršćani su smatrali da je za njihov zagrobni život ponajvažnije da budu pokopani što bliže grobu mučenika. Tako su se na Manastirinama uz grob mučenika Domnija pokapali brojni vjernici. Danas ti grobovi, odnosno njihovi natpisi, pružaju izvor informacija o načinu života kršćana u Saloni. Kršćansko groblje Manastirine je, osim toga, i jedinstven lokalitet u svjetskim razmjerima, što je znanost rano spoznala te je don Frane Bulić u Solinu i Splitu 1894. organizirao prvi međunarodni kongres starokršćanske arheologije. Taj je kongres postao tradicionalnim, a 1994. g., u čast njegove stogodišnjice, ponovno je održan u Hrvatskoj, u Solinu i Poreču.

Osim nekropola, u Saloni se mogu razgledati i ostaci gradskih arhitektonskih objekata kao što su teatar, amfiteatar, forum, terme, gradski bedemi, gradska vrata te ostaci vodovodnoga i kanalizacijskoga gradskog sustava. Ipak, najimpresivnije su, premda ne i tako stare, brojne građevine nekadašnjega episkopalnog središta Salone, među kojima se ističe *basilica urbana* iz 5. st. Uz njezin južni zid nalazi se i nešto mlađa Honorijeva bazilika, prozvana tako po biskupu koji je početkom 6. st. dovršio njezinu gradnju. Sačuvani su i ostaci osmerokutne zgrade dojmljiva baptisterija, smještena sjeverno od velike bazilike. Dobro je sačuvana i Bazilika petorice mučenika, na lokalitetu Kapljuč. Kao što joj i ime kaže, nazvana je bila po petorici mučenika, kojima je bila posvećena i koji su tu bili pokopani. Kasnije su se oko njihovih grobova pokopavali kršćani, pa je tu nastala i kršćanska nekropola, od koje su ostali sačuvani impresivni sarkofazi. Na lokalitetu Marusinac nalazi se još jedno starokršćansko groblje, na kojemu je bio pokopan mučenik sv. Anastazije. I oko njegova su se groba pokapali kršćanski

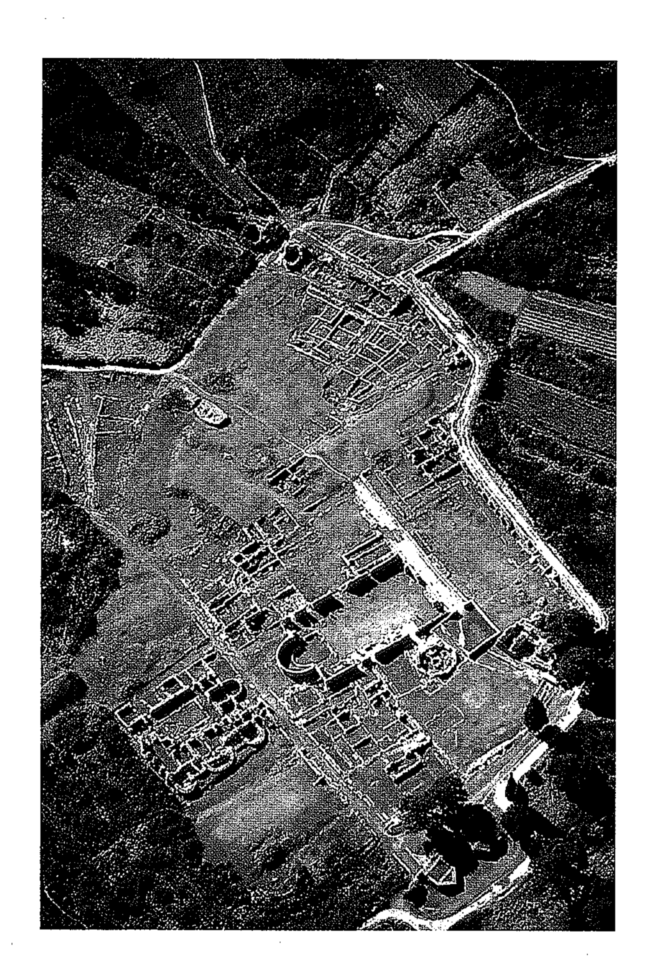
Krstionica ranokršćanske bazilike ▶

Na sljedećoj stranici: Manastirine, cemeterijalna bazilika, 5 – 7. st.

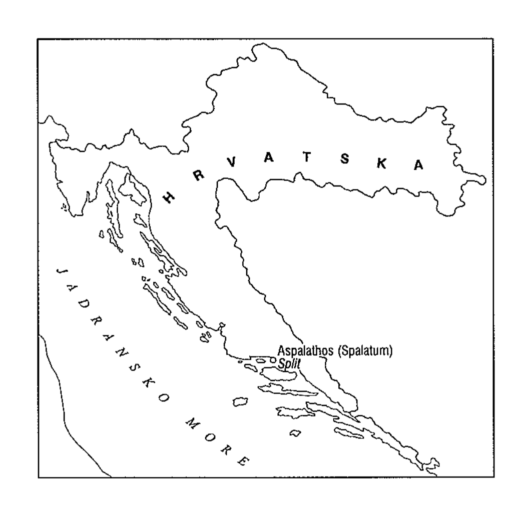

Ranokršćanski episkopalni centar, početak gradnje 5. st.

vjernici, a u 5. st. na tom je mjestu sagrađena i velika trobrodna bazilika, koje je mozaički pod još sačuvan.

Hrvatski i strani znanstvenici nikad se nisu prestali zanimati za arheološku povijest Salone. No, unatoč kontinuitetu u naporima, pogotovo domaćih stručnjaka, da bi se potpuno istražila povijest toga nekad slavnoga grada, valja reći da to zahtijeva i snažnu financijsku potporu, a prometni položaj i napučenost današnjeg Solina predstavljaju dodatne otežavajuće okolnosti. Istraživanja Salone uvijek su, međutim, davala izvanredne rezultate, pa se stoga možemo nadati da će nam stara i slavna Salona pružiti još zanimljivih otkrića, koja će pomoći da se u potpunosti osvijetli njezina prošlost.

Aspalathos – Spalatum – Split

Povijest grada Splita neraskidivo je vezana za rimskog imperatora Dioklecijana (vladao je od 284. do 305. g.) i njegovu palaču, sagrađenu krajem 3. st. Palača i danas, premda broji ponosnih tisuću sedamsto godina, čini sâmo srce grada. Ipak, na području na kojem leži Split zabilježeni su tragovi života davno prije nego je Dioklecijan odlučio baš na tome mjestu, u zaštićenoj, lijepoj uvali podno marjanskog brda, sagraditi dom za sebe i svoju obitelj. Na tom se području živjelo već u prapovijesno vrijeme, o čemu svjedoče pojedinačni nalazi na različitim lokacijama u gradu. To se prije svega odnosi na nalaze s tvrđave Gripe, koja je u istočnom dijelu grada, a sagrađena je u 17 st. radi obrane od Turaka, te i na nalaze s područja uvale Poljud, s Dobroga i iz Spinuta podno Marjana. Kako su se zvali Iliri koji su živjeli na tom teritoriju prije prodora Delmata iz jugozapadne Bosne, još se ne može reći. Delmati su se tijekom 2. st. pr. Krista naselili na dio jadranskih obalnih područja, a njihovo snažno uporište bilo je na mjestu današnjega gradića Solina (*Salona, Salonae*).

Zahvaljujući kopiji rimske karte iz 12. ili 13. st. s rasporedom cesta na prostoru od Britanije do Kine, a koju je u 16. st. pronašao augsburški humanist K. Peutinger (*Tabula Peutingeriana*), prvi se put susrećemo s imenom Splita – *Spalatum*. To rimsko ime, zaključuje Grga Novak, vjerojatno potječe od grčke riječi „aspalathos" i označuje ime biljke slične brnistri (*Genista acanthoclada*) koja i danas obilato raste na splitskom području. On također, ponajviše zbog imena, smatra da su Grci poznavali taj kraj, štoviše da se na tome mjestu nalazila i grčka naseobina. Skromni materijalni dokazi u prilog tezi o postojanju grčke naseobine na mjestu današnjega Splita nisu mogli potvrditi njezinu točnost. Čini se ipak, da su Grci poznavali splitsku uvalu, jer su joj oni dali i ime. Grci su, kako smo već rekli, bili i prvi dalmatinski kolonizatori. Osnivali su svoje naseobine kako na srednjojadranskim otocima (*Issa, Pharos*), tako i na kopnu (*Tragurion, Epetion*). O njihovoj kolonizatorskoj djelatnosti svjedoče brojni materijalni

Dioklecijanova palača, kupola carskog mauzoleja, početak 4. st.

ostaci. Što se splitskog područja tiče, još se ne može sa sigurnošću utvrditi koliki je stupanj urbanizacije dosegnulo područje grada Splita u vrijeme grčke kolonizacije, iako postoji nekoliko grčkih epigrafskih i grobnih nalaza s područja same palače. Istovjetna je situacija i u preddioklecijanovo vrijeme. Iz tog vremena više je materijalnih svjedočanstava o životu ljudi na području grada, ali nam ni ona ne mogu dati odgovor o stupnju urbanizacije.

Čini se, ipak, da Split u rimsko vrijeme nije bio urbaniziran u smislu grada kao što su bili Epetion ili Tragurion. Prekretnicu označava odluka rimskoga cara Gaja Aurelija Valerija Dioklecijana da na tome mjestu sagradi rezidenciju. Razloge koji su slavnog vladara i reformatora naveli da sagradi palaču na tom prostoru neki vide u njegovim političkim reformama kojima je pokušao kontrolirati golemi činovnički aparat diljem Carstva, a palača je bila smještena otprilike u njegovu središtu. Osim toga, pokušao je uvesti novi način upravljanja tzv. *tetrarhiju* — vladu četvorice, dva Augusta koje nasljeđuju dva Cezara. Postoje tvrdnje da je Dioklecijan još zarana htio imati mjesto u koje bi se povukao nakon vladanja. Uz njega je vladao Maksimijan, a kad su se njih dvojica povukla 305. g., trebali su ih naslijediti Cezari. Međutim, imenovanje nije uspjelo, te je tetrarhija zapala u krizu. Godine 308. Dioklecijan je u Karnuntumu pokušao utjecati na izbor, ali nije uspio, pa se sasvim povukao. Jedan od razloga što je palača sagrađena upravo na tome mjestu jest, čini se, i carevo dalmatinsko podrijetlo.

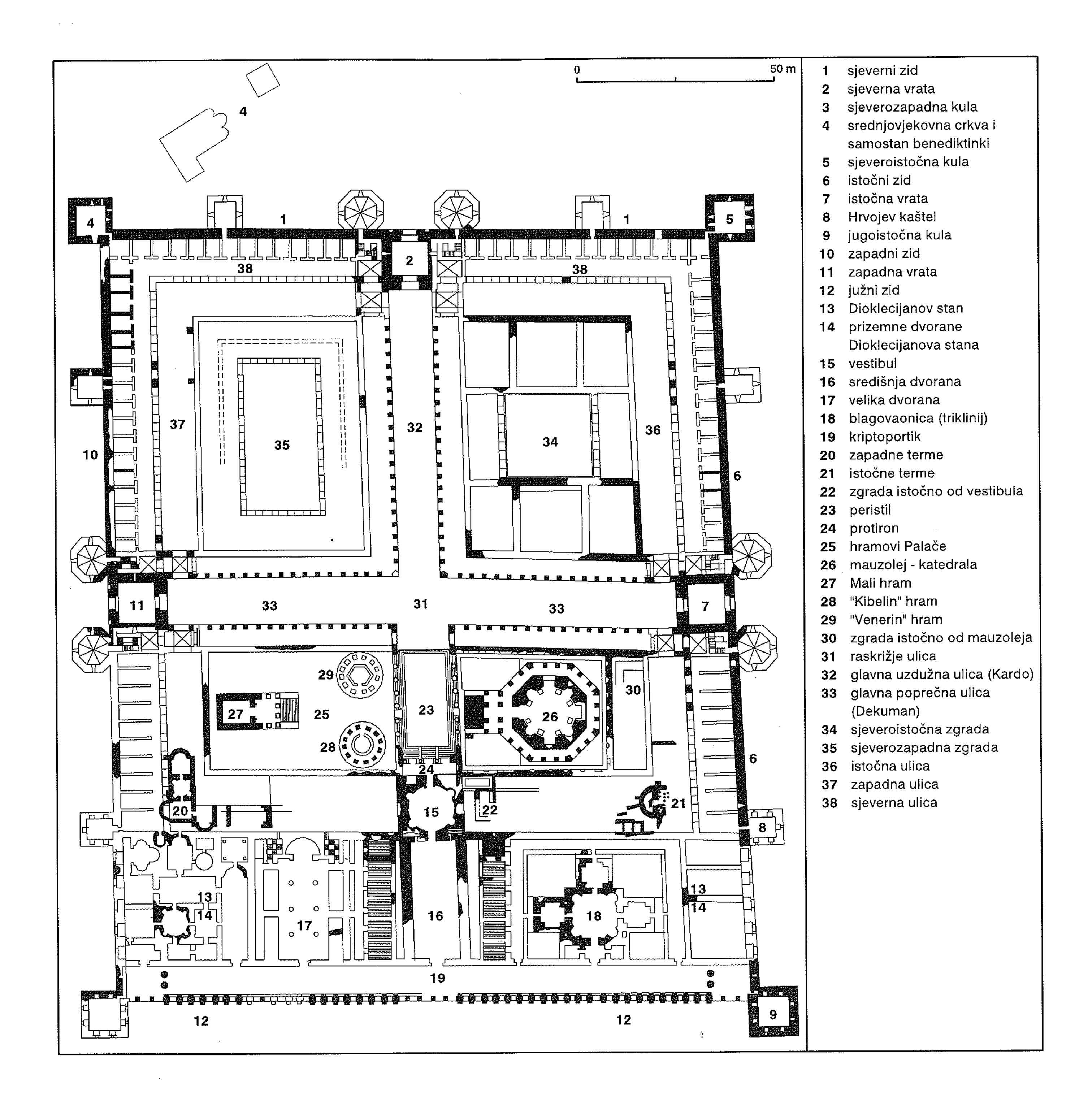
Ostaci palače i poslije sedamnaest stoljeća izazivaju divljenje, čemu pridonosi i

Peristil Dioklecijanove palače, 4. st.

njezin veličanstveni arhitektonski stil. Palača predstavlja novi tip rimskog imanja, tzv. utvrđenog palatiuma. Upravo se takav tip gradnje pojavljuje uoči početka funkcioniranja kasnoantičke države pod Dioklecijanovom vlašću, a svoj vrhunac nalazi u tom zdanju. Palaču je car, kako neki pretpostavljaju, dao sagraditi jer je u njoj, zajedno s obitelji, mislio provoditi vrijeme nakon odlaska u mirovinu.

Palača svojim građevinskim oblikom nalikuje kastrumu — vojničkom logoru. Stoga su vanjski zidovi gotovo pravokutni (175 m i 181 m sa 216 m), a njihove moćne kule slijede najbolju tradiciju vojne

Tlocrt Dioklecijanove palače, 4. st., (prema G. Niemannu i T. Marasoviću)

Dioklecijanova palača, 4. st.

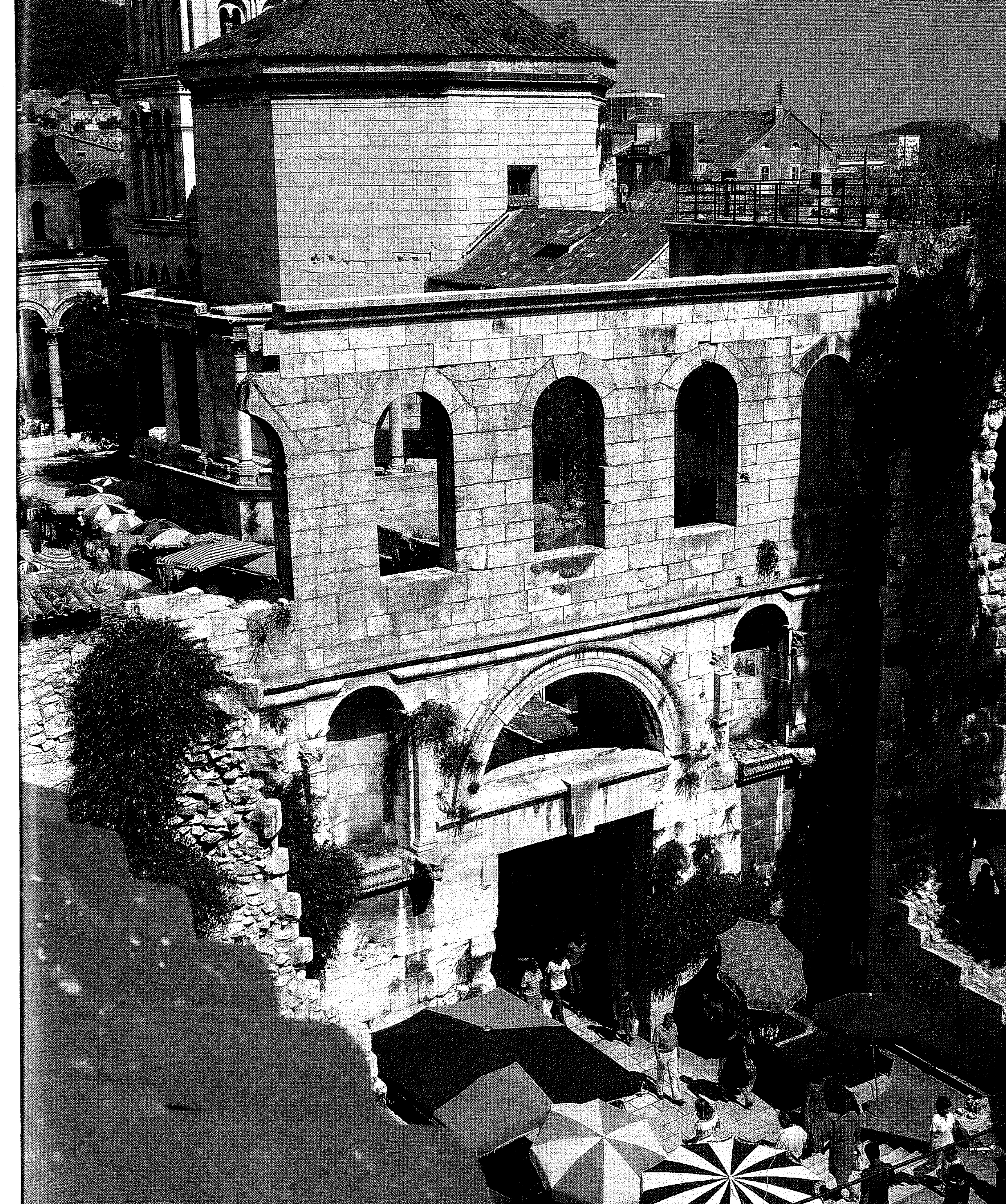
arhitekture. Tu tradiciju ruši jedino lođa s redom arkada na južnoj strani okrenutoj moru. Razloge zbog kojih je Dioklecijan sagradio upravo takvu rezidenciju treba tražiti u njezinoj lokaciji; ona nije bila dio nekog većeg urbanog kompleksa nego neovisna, samostojeća, ladanjska rezidencija, udaljena 6 km od prvog velikog grada (Salone). Stoga se ne treba čuditi čvrstim bedemima oko palače. I unutrašnji red te vile podsjeća dijelom na tradiciju rimskog kastruma. Tako dvije glavne ulice s ortogonalnim križanjem, *cardo* i *decumanus*, odgovaraju logorskim glavnim ulicama *via praetoria* i *via principalis*.

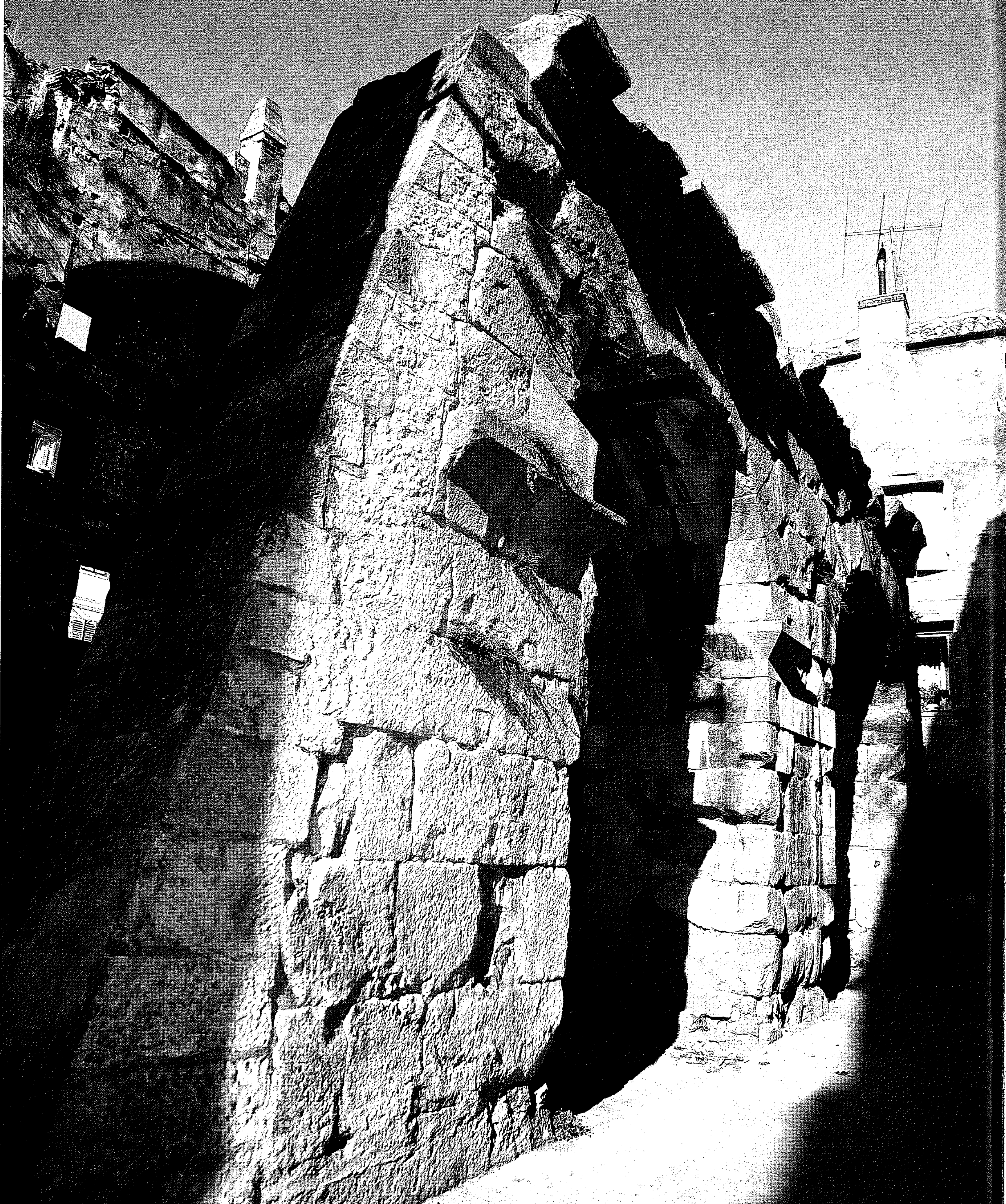
U palaču se ulazilo kroz troja kopnena vrata i jedan ulaz s morske strane. Cijeli prostor građevine, koja zauzima oko 30 000 četvornih metara, podijeljen je na dva dijela. U sjeveroistočnom su se dijelu nalazili prostori za carevu stražu i poslugu, a bili su odijeljeni dekumanom od elitnog dijela palače u kojem su bili smješteni sakralni objekti i boravište carske obitelji. Danas se može jasno vidjeti velik dio izvornog prostora i samih zidova palače. Masivni

Istočna, tzv. srebrna vrata Dioklecijanove palače, 4. st.

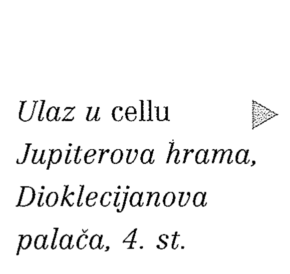

Supstrukcije, tzv. podrumi Dioklecijanove palače, 4. st.

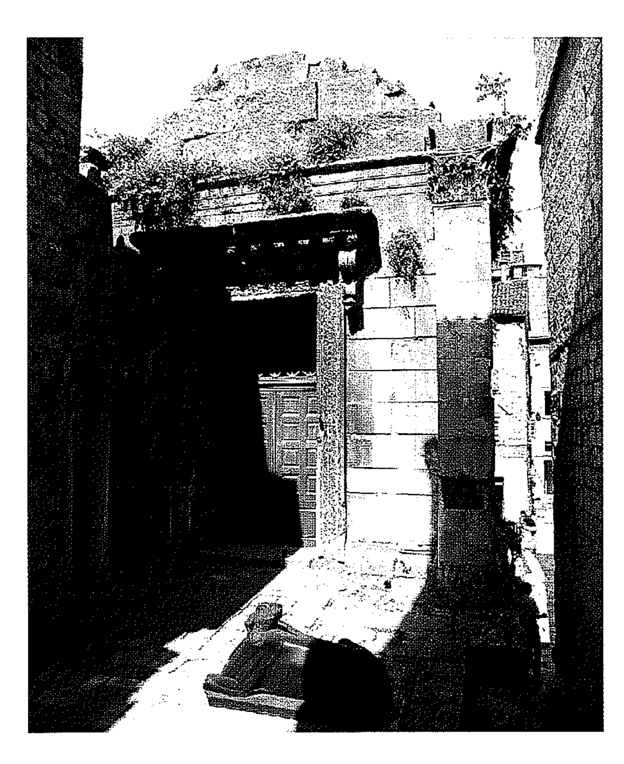

Ostaci pilona uz istočnu ulicu Dioklecijanove palače, 4. st.

Ulaz u cellu *Jupiterova hrama, Dioklecijanova palača, 4. st.*

zidovi čije su uglove zatvarale veličanstvene trokatne ili četverokatne kule, obrubljivali su palaču. Četiri fasade palače nisu istovjetne. Najreprezentativnija je bila južna, okrenuta prema moru, kako je već kazano, i ukrašena arkadama od dugačkog niza visokih, polukružnih lukova što leže na vitkim polustupovima. Pod arkadama je u masivnom zidu otvor, odnosno vrata, tzv. *porta aenea,* kroz koja se iz substrukcija izlazilo na pristanište. Istočna i zapadna fasada nemaju ukrasa, a vrata na njima nazivaju se *porta argentea* i *porta ferrea* i spaja ih dekuman.

Arkade na peristilu Dioklecijanove palače, 4. st.

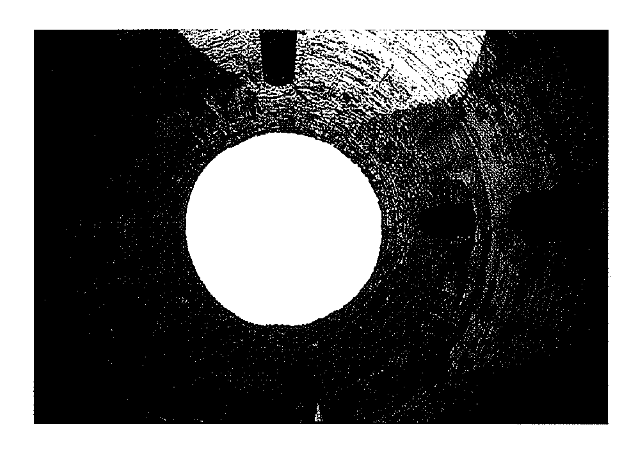
Zapadna, tzv. željezna vrata Dioklecijanove palače, 4. st.

Na sjevernoj je fasadi bio glavni, reprezentativni ulaz u palaču s dvostrukim, pravokutnim vratima s arhitravom na kojemu je ležao luk s nišama u kojima su nekad bile smještene statue. Red niša čini i gornji kat, a iznad njih sačuvana su postolja na kojima su bile statue, pretpostavlja se, Jupitera i četiri tetrarha. Ta se vrata nazivaju i *porta aurea*, imenom koje su dobila u doba humanizma.

Dvije glavne ulice palače bile su omeđene s obje strane stupovima na kojima je ležao trijem. Kardo, uzdužna ulica, presijecao je sjeverni dio palače na dva dijela. U tim je dijelovima bila po jedna velika zgrada omeđena prolazima, s kvartirima za vojsku i sluge. Kardo je vodio na peristil, otvoreni prostor pred carevim stanom. Na lijevoj strani peristila, unutar pravilnog dvorišta omeđenog zidom, podignuta je carska osmerokutna grobnica – mauzolej. Mauzolej je izvana okružen prolazom od stupova na kojima je ležao trijem. U tu je grobnicu 316. g. pokopan Dioklecijan i njegov je sarkofag bio u njoj sve dok mauzolej nije prenamijenjen u kršćansku crkvu, te mu se od tada gubi trag.

Na desnoj strani peristila nalazile su se još tri kultne građevine. Jedna od njih, posvećena Jupiteru, vrhovnom rimskom

Otvor na kupoli – krovište vestibula, Dioklecijanova palača, 4. st.

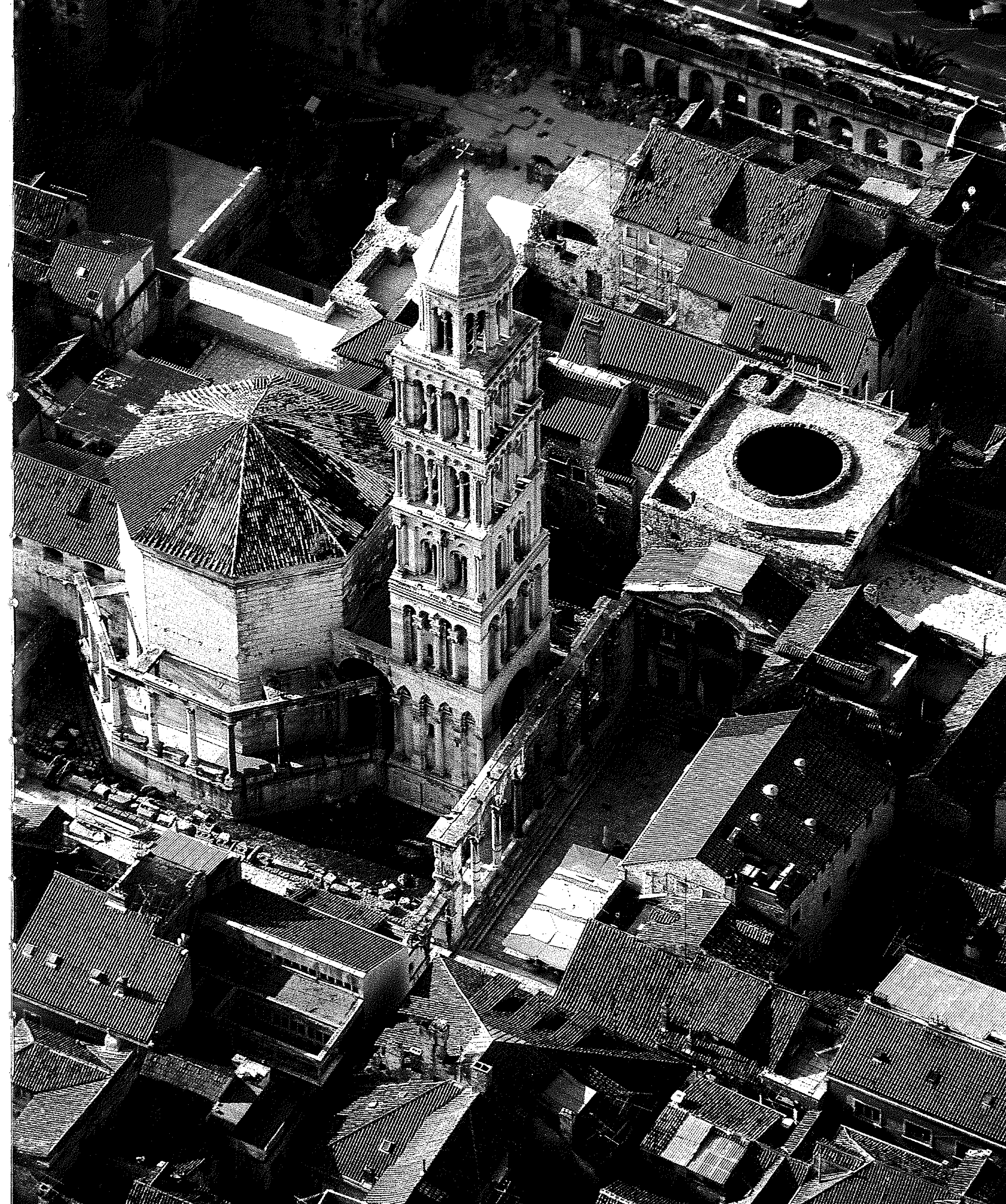
Dioklecijanov mauzolej, krovište vestibula i peristil Dioklecijanove palače, 4. st.

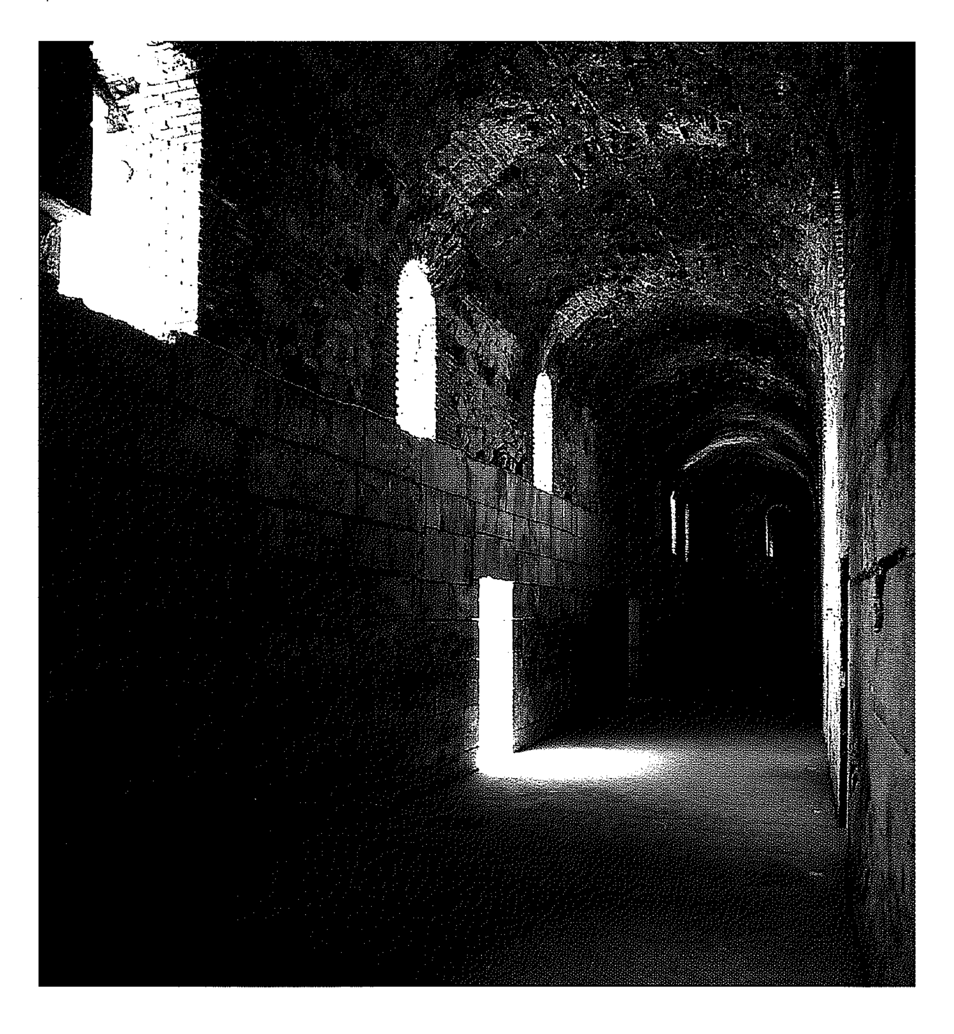
Aureus cara Dioklecijana (284 – 305)

Dio stražnjeg zabata Jupiterova hrama, Dioklecijanova palača, 4. st.

Istočne supstrukcije Dioklecijanove palače, 4. st.

Istočne supstrukcije, „podrumi" Dioklecijanove palače (4. st.) s ranokršćanskim mramornim stolom (Mensae)

božanstvu, sagrađena je kao tipičan rimski hram s postamentom, celom pravokutnog oblika ispred koje se nalazio trijem. Druga dva hrama bila su kružnog oblika, a sačuvana su samo u fragmentima. Premda se popularno nazivaju Kibelinim i Venerinim hramom, ti nazivi nisu potvrđeni.

U carski stan, koji je zapremao južnu četvrtinu palače, ulazilo se iz *protirona,* preko okruglog predvorja, tzv. vestibula. Obje su te građevine dobro sačuvane, što se, nažalost, ne može reći i za Dioklecijanov stan koji je u srednjovjekovnoj dogradnji propao. Ipak se nekadašnje raskošne prostorije mogu rekonstruirati uz pomoć prizemnih dvorana, koje svojim rasporedom odražavaju raspored gornjeg carskog stana. Palača je imala i dva sklopa kupališta, zapadni i istočni, od kojih su sačuvani samo tragovi. Zapadne su terme bile smještene između Jupiterova hrama i vladareva stana, a istočne između stana i mauzoleja.

Za sada nije poznato tko su bili graditelji palače, ali su sačuvana dva grčka imena koja upućuju na orijentalno podrijetlo majstora koji su mogli biti angažirani prilikom izgradnje. Osim toga, u prostorijama ispod rezidencije careve obitelji, a koje su služile za spremišta (i u kojima je bio prilaz moru i pristaništu pred južnim vratima), na zidovima su uklesani razni znakovi te grčka i latinska slova. Palača je sagrađena od kamena koji se dopremao iz kamenoloma na otoku Braču i iz Segeta pokraj Trogira. Ipak se nije sva dekoracija izrađivala na samome mjestu, nego su se neki arhitektonski ukrasi dopremali i iz drugih, čak vrlo udaljenih krajeva, npr. sfinge, granitni stupovi i kapiteli.

Dioklecijanova je palača svojom ljepotom i izvanrednom očuvanošću i hrvatsko i svjetsko kulturno dobro. Ona je ne samo jedinstvena starina i iznimno vrijedan antički spomenik nego i izuzetno estetsko ostvarenje, što s kasnijom srednjovjekovnom dogradnjom čini dragocjen arheološki i povijesno-umjetnički spomenički kompleks, pa je 1979. uvrštena i na UNESCO-ov popis svjetske baštine.

VIDASO
ET·THANA
SACR
HISPANI
V·S

Ad Fines (Quadratum?) – Topusko

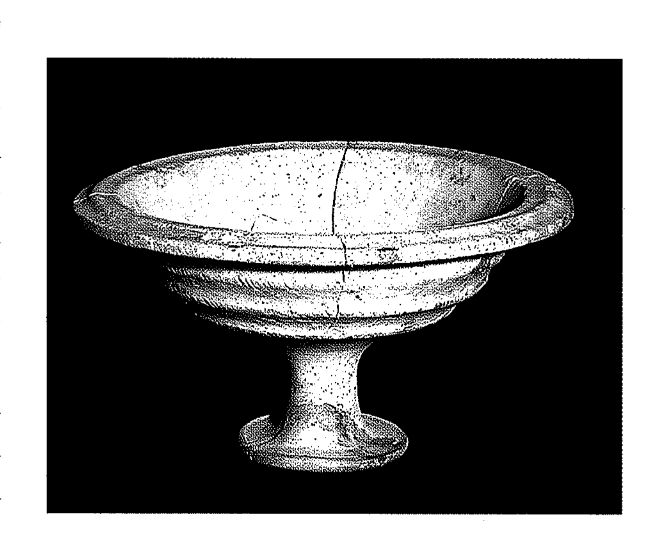

Topusko, živopisno kordunsko mjesto, smjestilo se između rijeka Gline i Čemernice, a među obroncima Petrove i Zrinske gore, podno Nikolina brda. Mjesto je poznato još iz prapovijesnih vremena i od tada je stalno bilo nastanjeno. Zacijelo je tome najjači razlog bilo to što Topusko leži na nekoliko ljekovitih termalnih vrela, od kojih neka imaju temperaturu vode do 68 °C. Mineralne vode sadrže magnezij, kalcij, ugljikov vodik i sulfat, što pomaže u liječenju različitih bolesti. Osim toga, i bunarske su vode odlične kakvoće. O dugovječnosti naselja svjedoče nalazi lasinjske i retz-gajarske kulture te bogati nalazi ilirskih artefakata. Prisutnost ilirskog življa dokazuju i antroponimi, teonimi, toponimi te arheološki nalazi. Među poznatije spomenike ubrajaju se i žrtvene are s posvetama ilirskim božanstvima Vidasu i Thani. Ta se dva božanstva na spomenicima u Topuskom pojavljuju kao par. Smatra se da su oni u procesu romanizacije dobili atribute rimskih božanstava. Tako bog Vidasus po svojim atributima odgovara rimskom božanstvu šuma i pašnjaka Silvanu, a Thana rimskoj božici lova Dijani.

Žrtvenik posvećen božanstvima Vidasu i Thani, 1. st.

Stari su Rimljani znali cijeniti blagodati termalnih izvora te se Topusko razvilo u napredno naselje koje je ležalo na prometnom čvorištu na samoj granici Dalmacije i Panonije. Arheolozi se već dugo spore o antičkom imenu grada i identificirali su ga s *Ad Fines,* a u najnovije vrijeme i s *Quadratum.* U rimskoj je prošlosti Topusko nedvojbeno bilo vrlo važno komunikacijsko čvorište o čemu svjedoči i pronađeni

Kadionica, 2. st.

miljokaz s oznakom udaljenosti do Akvileje. Takvi su se miljokazi postavljali samo na važnim i izravnim komunikacijama, a sporedne su ceste imale miljokaze s podacima do prvog većeg čvorišta. Topusko se nalazi u neposrednoj blizini Siska, antičke Siscije, vrlo važnog administrativnog i vojnog središta rimske provincije Panonije.

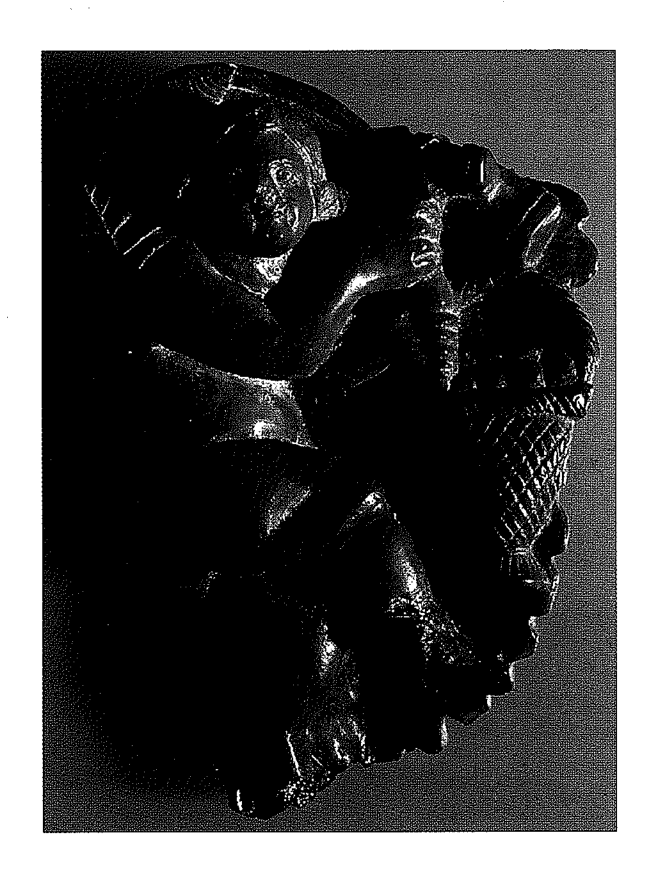
Upravo iz vremena kada je Topusko bilo u sklopu Rimskog Carstva najviše je spomenika, iako valja reći da u prošlosti nije bilo sustavnoga arheološkoga istraživanja. Mnogi i velikim dijelom impozantni

Rimski vrčevi i svjetiljke, 1 — 3. st.

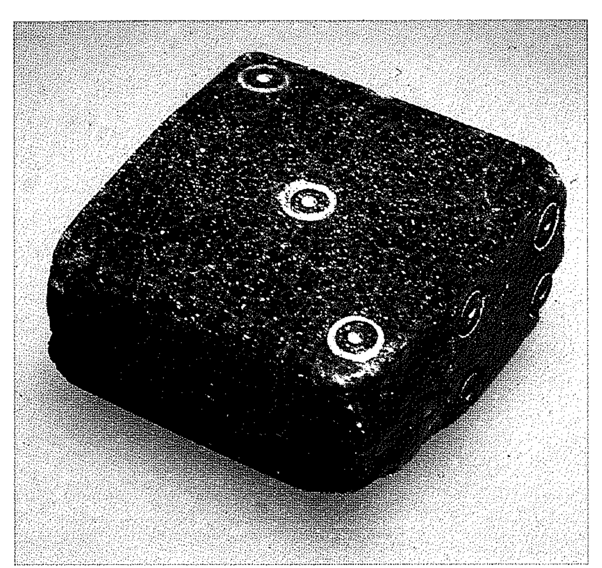
Žrtvenik posvećen bogu Silvanu, 2. st.

SILVANO
FL ALBI
NVS MIL
LEG XIIII
V S L L M

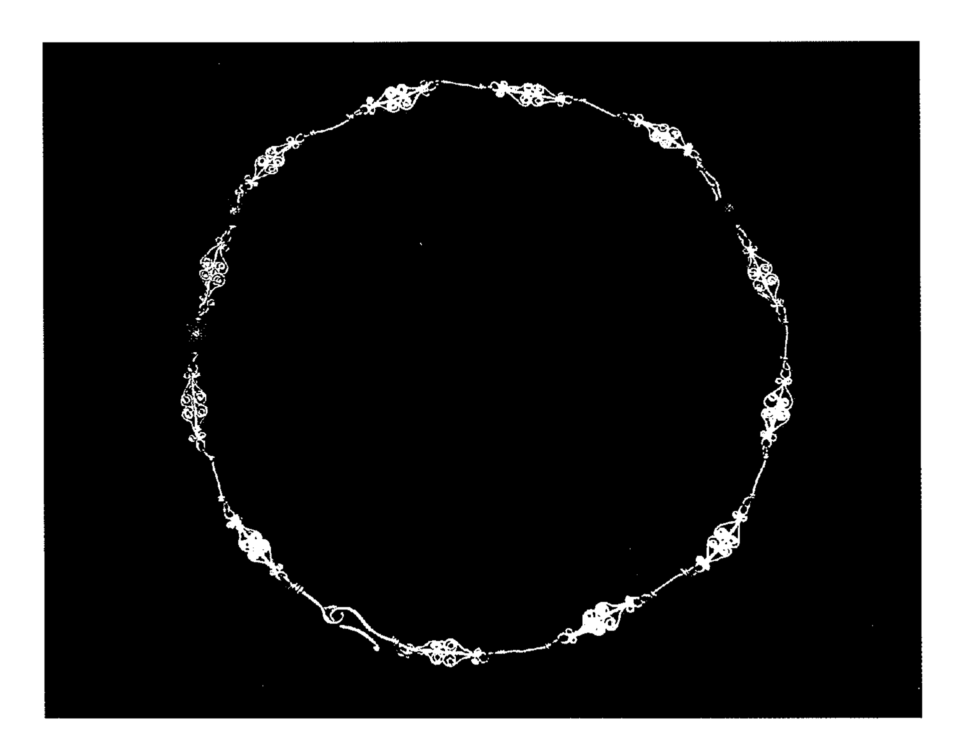

Jantarni list vinove loze s erotom koji drži košaricu s plodovima, 2. st.

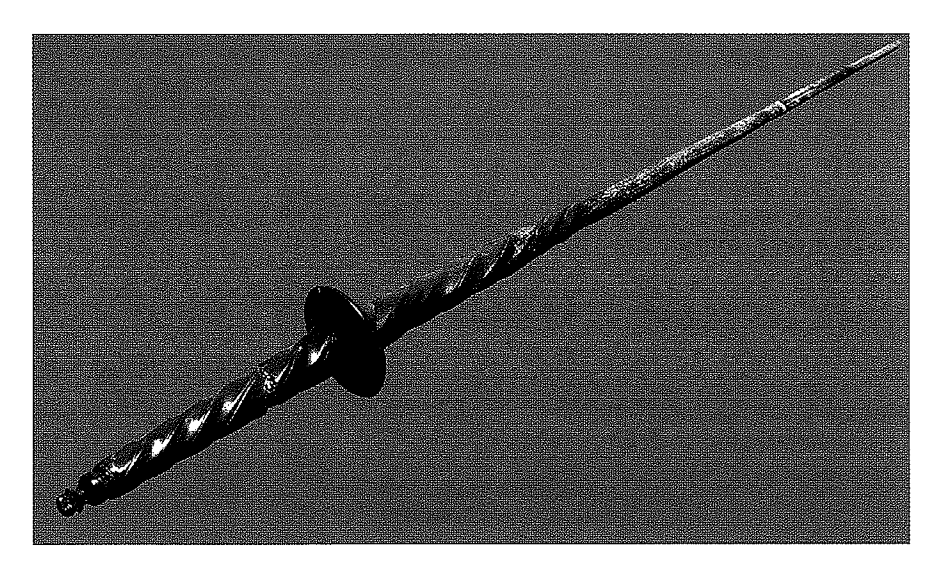

Jantarna kocka za igru nejednakih ploha, 2. st.

Ogrlica od zlata i crne smole, 2. st.

nalazi na svjetlo su dana došli sasvim slučajno. Iako su sačuvani ostaci raskošne arhitekture, uređaja za zagrijavanje prostorija u kućama, kao i dijelovi oslikanih zidova, još se ništa ne može reći ni o urbanističkoj slici antičkoga grada ni o nekadašnjem izgledu antičkoga kupališta. Ne znamo kako su tekle gradske komunikacije, gdje se nalazio središnji gradski trg — *forum,* gdje su bila svetišta i hramovi. Ipak, brojni spomenici koji su do danas pronađeni, prije svega epigrafički — posvete božanstvima i sepulkralni natpisi rimskih vojnika, svjedoče o intenzivnom životu u gradiću. O negdašnjem životu svjedoče i antičke nekropole u kojima su

Jantarno vreteno u obliku tordiranog štapa s prstenom na navoj, 2. st.

Jantarna školjka, 2. st.

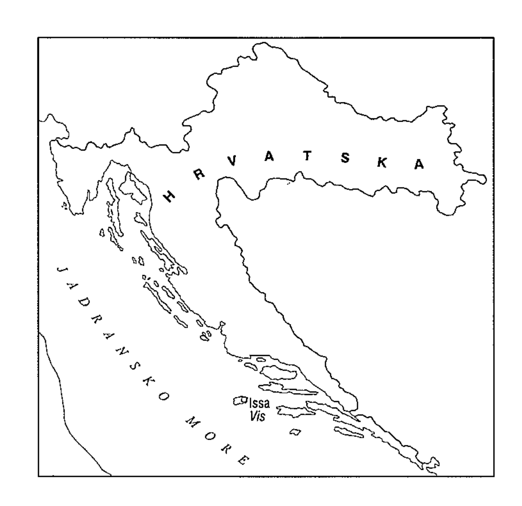
Dva polukuglasta jantarna gumba, 2. st.

sačuvani mnogi grobni prilozi od skupocjenih materijala odlične izrade, među kojima se ističu jedinstveni primjerci jantarskog nakita.

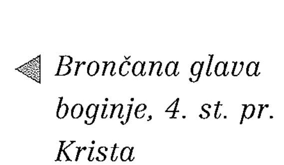
I nakon propasti Rimskoga Carstva život se u Topuskome nastavlja, a u srednjem se vijeku čak i intenzivira, čemu je pogodovalo osnivanje župe Gora na području između Kupe, Une i Save, sa središtem upravo u Topuskome. O tome svjedoče brojni sačuvani srednjovjekovni spisi. Topusko se u srednjem vijeku prvi put spominje pod imenom Toplica, kada je ono vlasništvo slavonskog hercega. Cisterciti su početkom 13. stoljeća osnovali opatiju Blažene Djevice Marije pa je od 1211. do 1463. g. njihov utjecaj na život grada i okolice bio vrlo snažan. I danas se u središtu grada, među bujnim raslinjem gradskog perivoja, ističu monumentalni ostaci portala nekadašnje gotičke crkve Uznesenja Marijina koja je nekada bila dio cistercitskog samostana. Cisterciti su gradili ceste i utvrde te intenzivirali poljoprivredu i trgovinu. Osim bujne vegetacije, obilja vode i ljekovitih izvora, antički i srednjovjekovni spomenici također su privlačili od davnine mnoge posjetitelje. Djelatnosti vezane za brigu o gostima, za njihov ugodan boravak u gradu, bile su glavna zanimanja njegovih građana. A rimski kameni spomenici koji su danas postavljeni u vitrinama hotelskih atrija, javnim parkovima, perivojima i šetnicama živo svjedoče da su i u antici gosti lječilišta bili pokretači napretka.

Issa – Vis

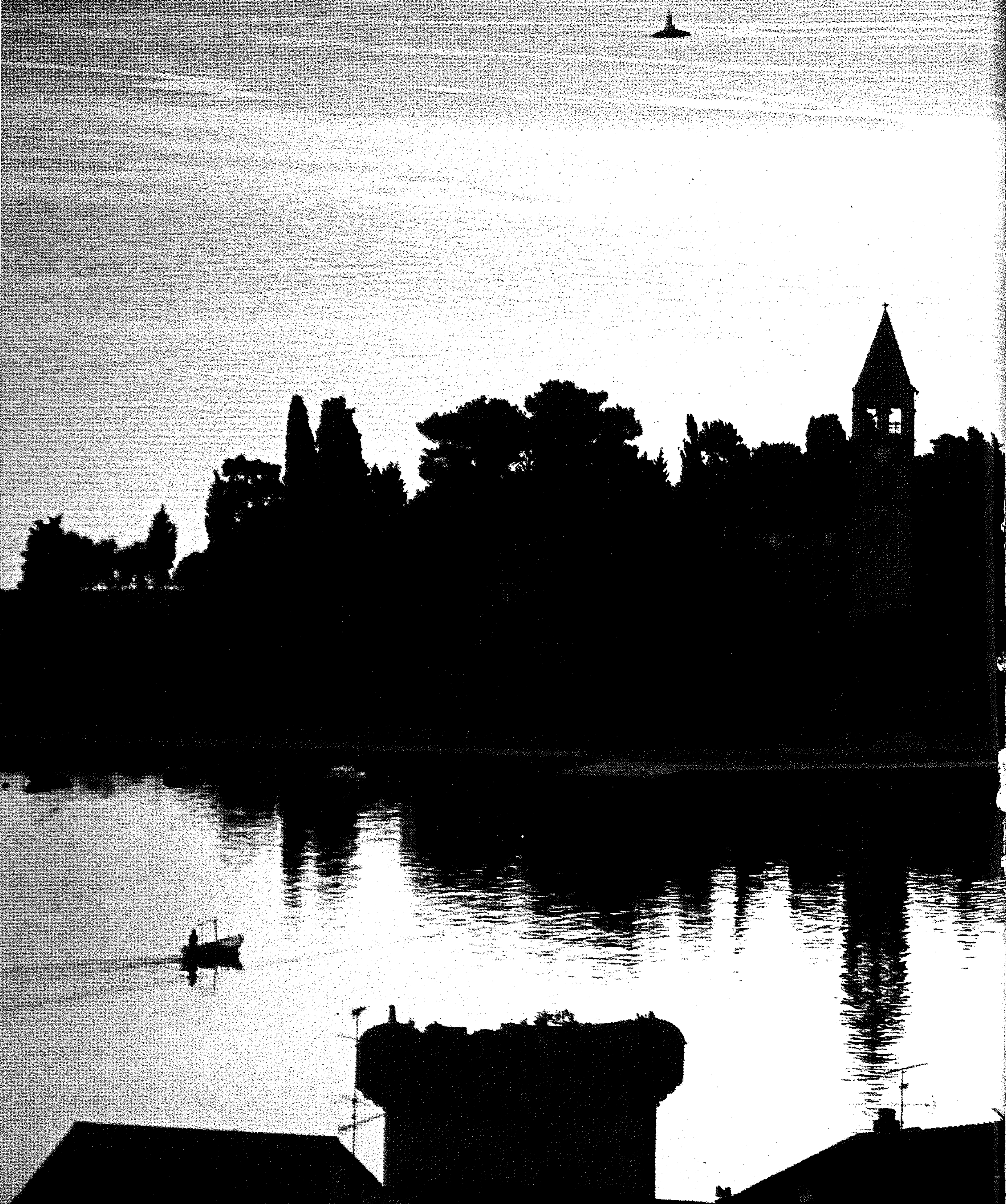
Otok Vis pripada skupini srednjodalmatinskih otoka, a udaljen je 36 nautičkih milja od Splita. Između Visa i obale mnogo je otoka, a od svih njih Vis je smješten najzapadnije. Takav izniman geostrateški položaj, kao i povoljni uvjeti za život utjecali su i na sudbinu otoka, od najdavnijih vremena do danas. Znanstvenici kažu da je na njemu život bujao već u prapovijesnim vremenima. I sam antički naziv otoka i grada na njemu – *Issa* – govori u prilog mišljenjima da je na otoku živjela predindoeuropska populacija. Otok ima mnogo uvala, od kojih se veličinom i dobrom zaštićenošću ističu dvije. U jednoj od njih, na sjevernoj strani otoka, smjestio se grad Vis. Mnogo se znanstvenika i uglednih autora okušalo pišući o osnutku toga znamenitoga grada. No oni se ni do danas ne slažu oko tumačenja podataka iz antičkih spisa, prije svega o ulozi sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg u osnivanju grada. Ipak, jedna je činjenica neprijeporna: *Issa* je bila grčka naseobina i o tome svjedoče brojni materijalni ostaci.

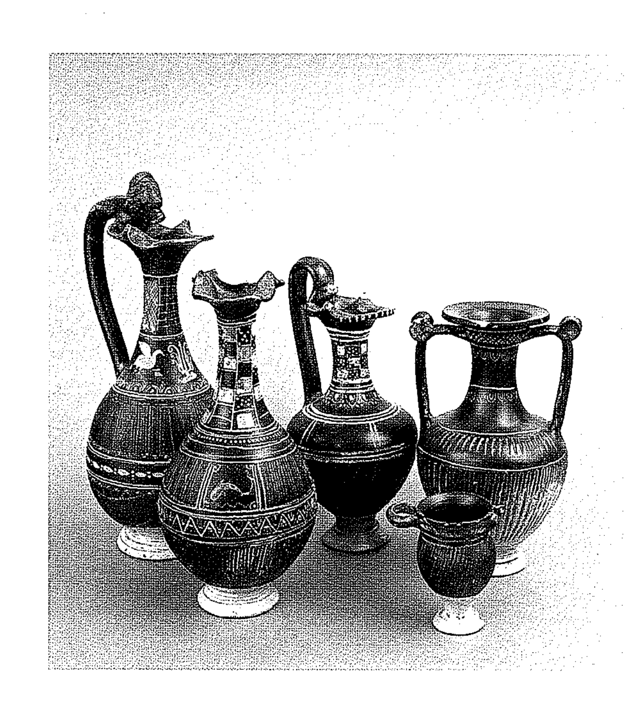
◀ *Brončana glava boginje, 4. st. pr. Krista*

Figura od terakote, 3. st. pr. Krista

Grčke vaze tzv. gnatija *proizvodnje, 3. st. pr. Krista*

de, dok su se u dijelu koji je bio uz obalu nalazile javne građevine.

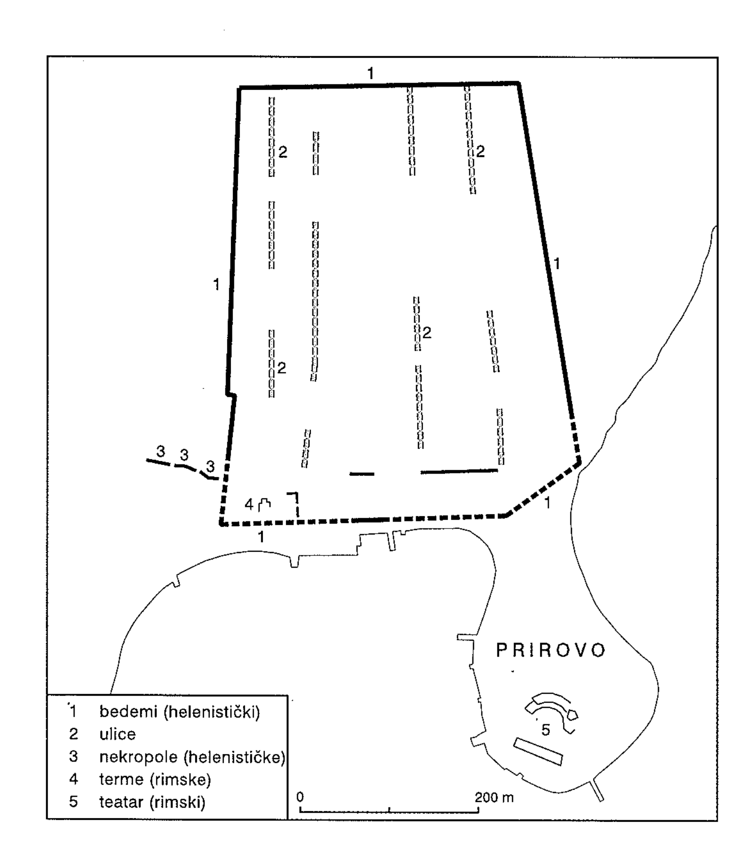
Arhitektura grčke kolonije Isse sačuvala se samo u detaljima, ali ipak se, zahvaljujući brojnim nalazima, a naročito onima iz isejskih grobova, može nešto više saznati o životu grčkih naseljenika, osobito onih koji su u gradu obitavali u helenističko doba. Sačuvane su brojne keramičke posude, novac, urne, nadgrobni spomenici, sitna terakotna plastika, uporabni predmeti od metala kao i poneki ostaci monumentalnih plastika. Tako se od monumentalne plastike svojom savršenom izradom ističe

Na prethodnoj stranici: Prirovo, poluotok na kojemu je nekoć bio rimski teatar

Tlocrt antičkoga grada (prema B. Gabričeviću)

Apulijska hidrija, 4. st. ▷

Antički grad Issa prostirao se na padinama brežuljka koji danas zovu Gradina, sve do mora, odnosno luke, čiju široku uvalu s jedne strane kao prirodni lukobran omeđuje i štiti poluotok Prirovo. Issu su štitili gradski bedemi čije su zidine, široke 2.4 metra, opasivale grad, pa su i danas, osim na južnoj strani, još vidljive. Bedemi su tvorili pravokutni gradski prostor, a unutar njih se smjestio grad pravilnog rasporeda ulica, na površini od desetak hektara. Premda u usporedbi s drugim helenskim gradovima Issa pripada manjima, ona je ipak takvom svojom površinom najveći starogrčki grad u Hrvatskoj. Unatoč tome što gradska jezgra još nije dovoljno istražena, arheolozi govore o helenističkom rasteru gradskog prostora u čijem su gornjem dijelu bile smještene stambene zgra-

◁ *Oinohoa gnatija proizvodnje, 3. st. pr. Krista*

brončana glava boginje, koja je pripadala 120 cm visokom brončanom kipu izvanredne umjetničke izrade. Od velikog broja sitne terakotne plastike ističu se kipići elegantnih žena, poznatih pod nazivom tanagre.

Iz isejskih nekropola Mrtvilo i Vlaška njiva potječu brojni predmeti između kojih se ističu vaze. Lokalitet Mrtvilo se nalazi na zapadnoj strani grada, a danas je na njegovu znatnom dijelu izgrađeno nogometno igralište. Najljepši primjerci keramičkih posuda pripadaju tzv. Gnathia vazama. To su vaze sjajne crne površine na kojoj su slikani figuralni i floralni ukrasi. Zahvaljujući tekstovima s više nadgrobnih spomenika, ali i javnim natpisima koji su ispisani grčkim pismom, možemo mnogo toga saznati o životu građana i načinu upravljanja gradom. Vrlo je zanimljiv nadgrobni natpis u stihovima posvećen nekom Kaliji. Iz tih stihova, napisanih jonskim dijalektom, saznajemo da je Kalija poginuo u pomorskoj bitki protiv Ilira.

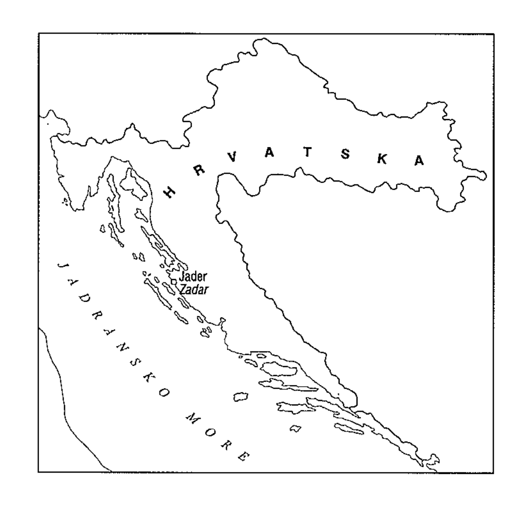
Grčki su kolonisti, zahvaljujući svojoj spretnosti, maru i trgovačkim sposobnostima, uspjeli priskrbiti Issi zavidan politički i ekonomski utjecaj. Kad je bila na vrhuncu svoje moći, Issa je i sama osnivala kolonije na susjednim otocima i kopnu. Tako su Isejci lakše trgovali s Ilirima, koji su u to vrijeme bili autohtono stanovništvo. Grci su Ilirima prodavali vino, keramiku i luksuznu robu. Jedina prepreka isejskom gospodarskom napretku bilo je ilirsko gusarenje. Kada se od Ilira nisu sami mogli obraniti, pozivali su u pomoć Rimljane, što se kasnije pokazalo sudbonosnim. Utjecaj rimske države, naime, na Jadranu sve je više jačao, čemu je u nemalom omjeru pridonosilo i njezino savezništvo s Issom. No u sukobima Pompeja i Cezara Issa je podržala Pompeja, pa je nakon Cezarove pobjede 46. g. pr. Krista počela gubiti povlastice i postala jedan od brojnih rimskih gradova. Pa iako i dalje uživa slobodu u trgovini, počinje gubiti političku i ekonomsku važnost, a njezinu ulogu preuzima Salona, koja će uskoro postati i glavni grad rimske provincije Dalmacije.

Iz razdoblja rimske vlasti potječe i najveći broj ostataka reprezentativne arhitekture koja se sačuvala u Visu. Tako su još danas na poluotočiću Prirovu vidljivi ostaci rimskog teatra, kojeg su dijelovi poslužili pri gradnji temelja samostana sagrađenoga u 16. st. Ostaci rimskih termi, koje su se nalazile unutar gradskih zidina pri samome moru bili su donedavno vidljivi. Događanja u Drugome svjetskom ratu uništila su, nažalost, i te ostatke, kao i izvor tople vode na tome mjestu. U blizini toga lokaliteta vjerojatno se nalazilo i vježbalište, o čemu svjedoči natpis na kojemu piše da ga je izgradio Druz, sin cara Tiberija. Istočno od termi sačuvani su i ostaci javnog prostora s arkadama. Na tom je mjestu pronađen i natpis koji se smatra najstarijim natpisom na latinskom jeziku u Hrvatskoj. Natpis govori o tome kako je Rufo, rimski isejski patron, vlastitim sredstvima obnovio portik. To pak upućuje na zaključak da je i u 1. st. pr. Krista, dakle u vrijeme iz kojega datira taj natpis, bujao uobičajeni gradski život. Među stupovima bile su postavljene statue, od kojih su neke sačuvane. Najmonumentalnija od njih je statua cara Vespazijana koja se danas čuva u Beču.

Zanimanje za antičku Issu počelo je u renesansi, istodobno s općenitim buđenjem

zanimanja za starine, toliko svojstvenim tom razdoblju, te ono, manje ili više intenzivno, traje do danas. Posljednjih desetljeća na Issi su u tijeku arheološka istraživanja kojih rezultati upućuju na potrebu sustavnih i temeljitih iskopavanja, kako bi se o tom znamenitom gradu saznalo što više. Arheološka istraživanja vode stručnjaci Arheološkog muzeja u Splitu, u kojemu se, uz ostalo, čuva i velika većina nalaza i spomenika s Visa. Osim u splitskom muzeju, nalazi su pohranjeni i u Arheološkoj zbirci u samome gradu Visu.

Jader – Zadar

Prostor nekadašnjega antičkoga grada Zadra (*Jader*), smještenoga na poluotočiću gotovo u središtu hrvatskog Jadrana, bio je naseljen već u 9. st. pr. Krista. Nastavali su ga pripadnici nekada moćnog plemena Liburna. Nekoć je taj dio jadranske obale nosio ime tog prastarog plemena, a njegovo se područje protezalo od rijeke Raše u Istri do rijeke Krke u Dalmaciji. Upravo je područje Liburna u antici bilo najgušće naseljeno i najurbaniziranije na cijeloj istočnoj jadranskoj obali.

Jader je urbaniziran u rimsko doba. Već je za vladavine cara Augusta bio proglašen kolonijom rimskih građana (*colonia civium Romanorum*). Sve govori u prilog tezi da je grad prije toga mogao imati samostalnu gradsku upravu (*municipium civium Romanorum*). Grad je planiran kao tipično antičko rimsko naselje s pravilnim geometrijskim oblicima (*urbs quadrata*). Sastojao se od nekoliko gradskih četvrti (*insulae*) koje su međusobno bile odvojene ulicama; dekumanima (*decumanus*) u smjeru istok – zapad, i onima u smjeru sjever – jug, zvanima kardi (*cardo*). Jader je kao i većina planski urbaniziranih antičkih gradova, slijedio, dakako, primjer Rima, te je imao sve potrebne gradske objekte: gradski trg (*forum*), svetište i hram (*templum*), tržnicu (*emporium*), vodovod (*aquaeductus*), kupalište (*termae*), kazalište (*teatrum*) i druge.

Kako je u to vrijeme briga za sigurnost građana bila vrlo važna i obvezatna, grad je bio opasan zaštitnim zidom, crta kojega je slijedila prirodno zadani oblik poluotočića. U arheološkom muzeju u Zadru čuva se natpis (*CIL III 13264*) na kojemu piše da je i zidine i kule dao sagraditi car August.

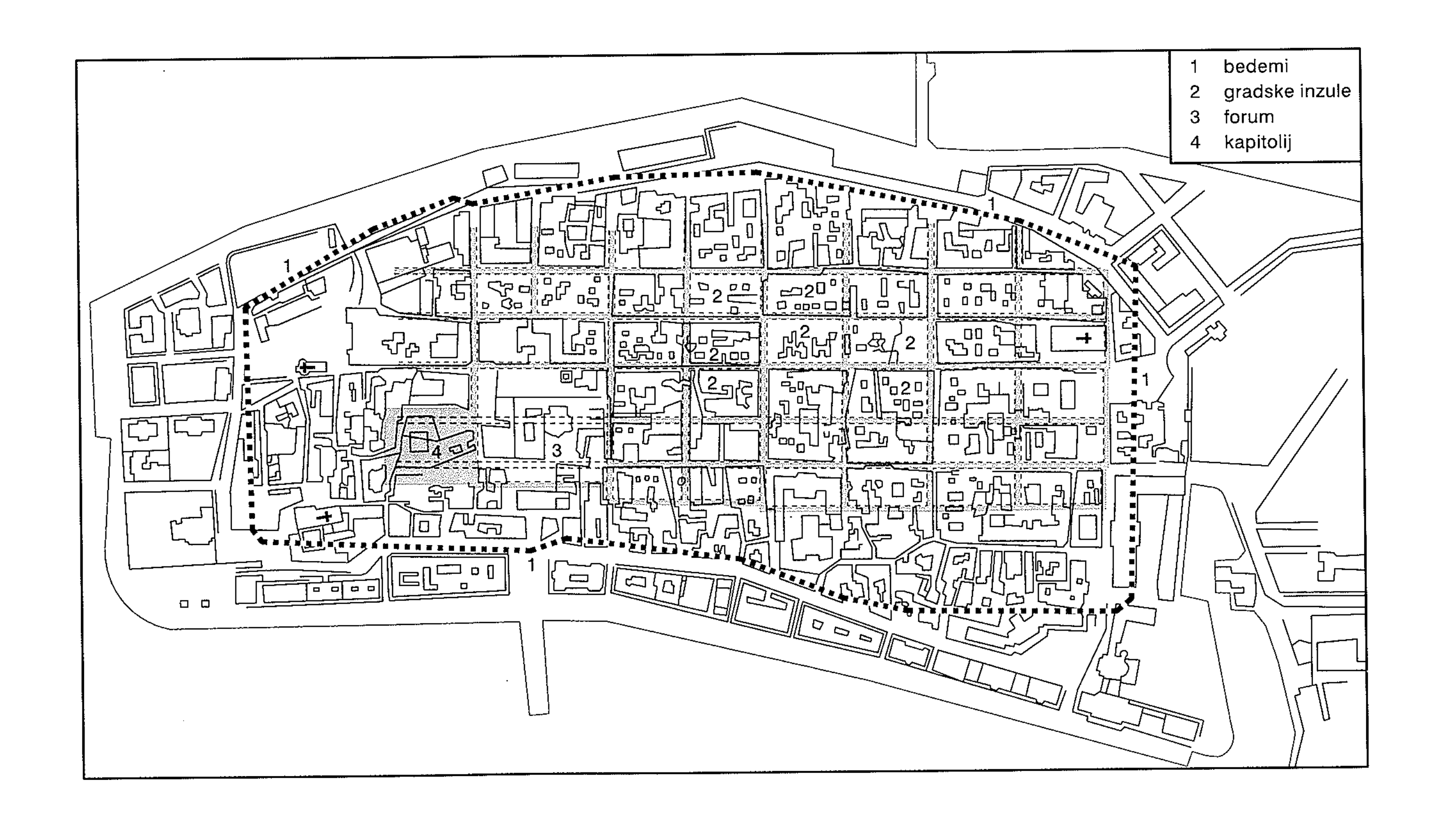
Do današnjeg dana grad je stalno naseljavan. Njime su u prošlosti upravljali različiti vladari koji su svoju moć i nazočnost ovjekovječili i potvrdili gradnjom spomenika. A maleni je prostor poluotoka jedva mogao podnijeti novogradnju, pa su se novi objekti zidali na mjestu postojećih ili pak uz njih. No upravo antički objekti današnjem Zadru daju kulturnu privlačnost, te su danas zapravo njegov zaštitni znak.

Unatoč svim devastacijama koje je antički Zadar doživio tijekom minulih stoljeća, danas ipak gotovo potpuno možemo rekonstruirati izgled antičkog Jadera. Ta se mogućnost temelji na mnogim arhitektonskim ostacima, uglavnom dobro sačuvanim temeljima antičkih građevina, ali i istraživačkom radu uglednih hrvatskih arheologa. Jedinstveno lijepa predromanička crkva sv. Donata već je u 9. st. smještena u srce starorimskoga središnjega gradskog trga. Prilikom gradnje obilato su upotrijebljeni rimski arhitektonski blokovi. U temelje crkve ugrađeni su mnogi dijelovi antičkih spomenika, od kojih su najznačajniji ostaci rimskih žrtvenika posvećenih Jupiteru i Junoni. U temelje crkve ugrađeni su i dijelovi pločnika s foruma, a u crkvi se ponosno uzdižu dva prelijepa stupa s kapitelima, koja su nekad krasila trijem foruma.

Dio antičkog foruma

Tlocrt antičkoga grada (prema M. Suiću)

Protoma glave Jupitera – Amona

Ulomak arhitekture s glavom meduze

Forum je bio središte u kojemu se nalazilo sve važno iz kulturnoga, trgovačkoga i upravnoga života grada. Zadarski forum, doduše, nije bio smješten prema uobičajenoj shemi u središte grada nego se pomaknuo do ruba gradskog bedema, uz more. Ipak su do njega vodila sva vrata, putovi i prolazi. Na forumu su se nalazile trgovinice (*tabernae*), natkrivena hala (*basilica*), govornički podij (*rostra*) te pobjednički stupovi. Forum je bio s tri strane okružen trijemom (*porticus*), koji je sagrađen krajem 1. st. Trijem je bio otvoren prema kapitoliju sagrađenom na platou visokom oko dva metra, na kojem se nalazio hram posvećen trima kapitolijskim božanstvima: Jupiteru, Junoni i Minervi, a podignut je za vladanja cara Augusta. Oko hrama je tekao trijem s dva niza stupova što ih je kapitolij dobio u posljednjoj fazi gradnje. Trijem kapitolija bio je otvoren prema forumu, te je tako dobivena veličanstvena arhitektonska cjelina. Možda je podij kapitolija služio kao govornički podij. Zadarski je kapitolij podignut prema uzoru na rimski, čime se, kao i u drugim gradovima, nastojalo svijet religije rimskih bogobojaznih građana i svijet carskih i državnih interesa povezati na najbolji način.

Temelji tog hrama danas leže u dvorištu jedne građanske kuće iz 17. st. Taberne su bile smještene i na jugoistočnoj i na sjeverozapadnoj strani foruma. U nji-

ma su se svaki dan obavljali trgovački poslovi, a poslovi gradske uprave, administracije i sudstva obavljali su se u bazilici.

Zadar je u svojem antičkom razdoblju imao dvije bazilike. Bazilika smještena na sjeveroistoku tik do taberna bila je starija (iz vremena ranog Carstva), a mlađa je bazilika sagrađena u 3. st. i smještena je na suprotnoj strani foruma. Od tih nekad vrlo reprezentativnih građevina sačuvani su samo temelji. Na mjestu starije bazilike podignuta je tijekom 12. i 13. st. crkva, sadašnja zadarska katedrala, posvećena sv. Stošiji. Za gradnju su se koristili kameni antički blokovi, koji se dobro vide na južnom dijelu crkvenog zida.

Graditelji su prilikom gradnje upotrebljavali i drugi antički materijal. Svojevrsna je zanimljivost i način uporabe jednoga rimskoga nadgrobnog spomenika s likovima trojice muškaraca. Taj nadgrobni spomenik ugrađen je u pročelje crkve sv. Mihovila. Ti likovi, sad postavljeni na drugome mjestu, predstavljali su neke od svetaca pa su im iznad glava dodatno uklesane aureole. Kako se srednjovjekovni Zadar razvijao u sklopu antičkoga grada, tako se djelomice sačuvao antički raster ulica. No, tragovi antičkoga graditeljstva mogu se zapaziti na mnogim mjestima. Primjerice, južno od srednjovjekovne crkve sv. Šimuna diže se antički stup donesen na to mjesto 1729. godine. U neposrednoj blizini te crkve, na mjestu istočnog pročelja antičkog zida, vide se ostaci nekad monumentalnog slavoluka s tri otvora i dvije osmerokutne kule. Ostaci rimskog bedema s manjim, jednostavnim vratima nalaze se u dvorištu zadarske dječje poliklinike. Nedaleko od zadarskog Gradskog

Antički kapitel s foruma

muzeja (prema sjeveru) u srednjovjekovnome su gradskom bedemu i lučka vrata, gdje je ugrađen i dio rimskog slavoluka s emporija, a podigla ga je rimska građanka Melija Anijana na spomen svojega muža. Tu čitamo da je Melija istodobno dala popločiti emporij te koliko je sve to koštalo.

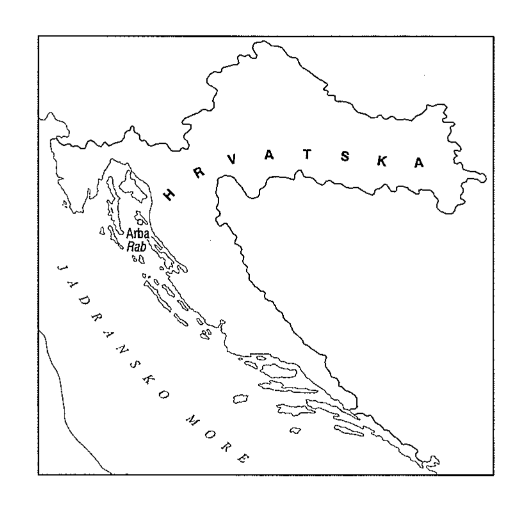
Najjasnija slika o izgledu nekadašnjeg antičkog Jadera može se dobiti razgledavanjem njegove makete izložene u Arheološkome muzeju u Zadru, smještenome uz nekadašnji forum. Taj neobično vrijedni muzej čuva mnoštvo dokumenata o izgledu nekadašnjega antičkoga grada, ali i o načinu života njegovih građana.

Crkva sv. Donata, 9. st. ▶

L BAEBIO
OPTATI F
SER OPTATO
MALAVIC
AEDILI
DECVRION
II VIRO
ANN LX
ET SEIAE
OPILI F
TERTVLLAE
VXORI EIVS
ANN LV
T F I

Arba – Rab

U vrijeme rimskih osvajanja istočne jadranske obale, na otoku Rabu živjeli su pripadnici Liburna, plemena koje je u to vrijeme naseljavalo područje između rijeka Krke i Zrmanje na jugu i rijeke Raše u Istri. Tijekom svoje povijesti Liburni su se razvili u moćno pleme koje je u jednom razdoblju imalo i prevlast na Jadranskome moru. Ta se prevlast temeljila, među ostalim, i na vrsnoći Liburna kao brodograditelja i morepolovaca. Prema njima je tako u antici bila nazvana i brza bojna lađa s dva reda vesala (*liburna*). Tu su prevlast, međutim, Liburni počeli gubiti kada su se za teritorije istočne jadranske obale zainteresirali Grci koji su uspjeli kolonizirati neke otoke i priobalje srednje Dalmacije. Rimljani su kasnije uspjeli zavladati cijelim područjem današnje Hrvatske, pa tako i jadranskim otocima, među kojima je bio i otok Rab.

U Arheološkom muzeju u Zadru čuva se ovaj natpis L. Bebija Opiavija iz Raba

Taj se sjevernojadranski otok smjestio između otoka Krka na sjeveru i otoka Paga na jugu, a od kopna ga dijeli Velebitski kanal. Najmanja udaljenost između Raba i kopna iznosi dva kilometra. Najvažnije i glavno otočno mjesto je grad Rab, koji se smjestio na padini poluotočića na južnoj strani otoka.

Kako su pokazala arheološka istraživanja, predrimsko je stanovništvo stanovalo na gradinama, na višim, strateški važnim kotama na otoku, a s plodnim površinama u svojoj blizini. Istraživači su na otoku Rabu zabilježili devet takvih gradinskih naseobina u kojima su obitavali Liburni. Kasnije, u razdoblju antike, odnosno rimske prevlasti na Rabu, među brojnim se seoskim imanjima (*villae rusticae*) isticalo samo jedno veće urbano naselje, poznato pod imenom *Arba*.

U antičkim povijesnim vrelima na spomen otoka Raba nailazimo na više mjesta. Najstariji je izvor rimskog pisca Plinija Starijeg, koji ga zove *Arba* (*N.H. 3, 140*). Treba, međutim, napomenuti da o liburnijskim otocima izvještavaju još i ranije, već od 6. st. pr. Krista, grčki putopisci i geografi Hekatej iz Mileta (*fgh. 1, 94*) i Pseudo Skimno (*1.394*) u 2. st. pr. Krista.

Ime otoka i grada Raba liburnskog je podrijetla, a preuzeli su ga i Grci i Rimljani. Danas se značenje imena tumači pridjevima „taman" ili „mračan". Premda je ime grada Arbe zabilježeno na epigrafskim

Pretpostavljeni bedemi antičkoga grada (prema M. Suiću)

spomenicima iz doba rimske vladavine, moglo bi se upravo zbog njegova predrimskoga, liburnskog imena pretpostaviti da se na mjestu rimskoga grada nalazilo i predrimsko naselje domaćih Liburna.

Na mjestu današnjega grada Raba nisu se obavljala arheološka istraživanja pa o urbanističkoj strukturi grada ima malo materijalnih potvrda. Međutim, na temelju analize pronađenih artefakata i drugih spomeničkih nalaza, posebice epigrafskih, može se zaključiti o etničkoj strukturi gradskog stanovništva, o statusu grada, kao što se može pretpostaviti i izgled antičke Arbe. Tako analiza imena ljudi koji su postavljali natpise govori u prilog tezi da je u antičkom gradu živjelo miješano stanovništvo Liburna i doseljenih Italika. Njima su se kasnije pridružili i stanovnici orijentalnog podrijetla.

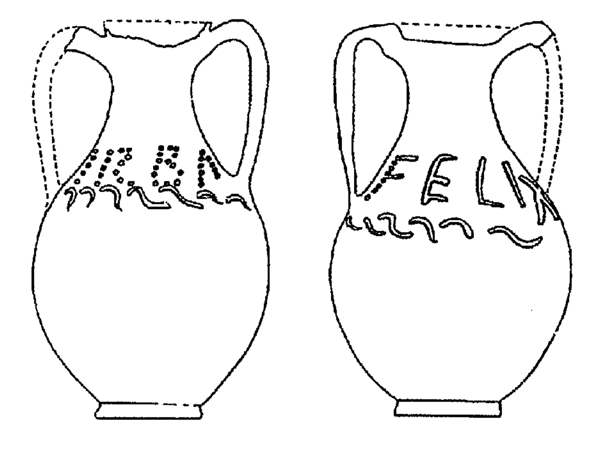
Na ulomku jednog natpisa može se pročitati da car August daruje gradu zidine i kule (*murum et turres*). Osim tog natpisa postoji i natpis koji su u počast carskoj obitelji podignuli gradski vijećnici, dekurioni. Na osnovi tih podataka, koji govore o tome da je postojala organizirana gradska uprava, smatra se da je Arba imala municipalni gradski status koji je dobila za vrijeme vladavine cara Augusta. Treba spomenuti i amforu koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Zadru, na kojoj je bradavičastim ispupčenjima napisano *Felix Arba*. Za rimske vladavine

pridjev *felix* upotrebljavao se u službenom označavanju careva, provincija i gradova. Tim se epitetom naglašavala uspješnost pojedinog cara, slava koju je postigao, ali i zasluga neke provincije ili pak grada. Kako je stupanj istraženosti rapskog područja skroman, valja se nadati da će u budućnosti doći do novih otkrića i saznanja koja bi unijela više svjetla u prošlost, i objasnila razloge zbog kojih je provincijalni rimski gradić Arba zaslužio tu laskavu titulu.

Već spomenuti natpis koji govori o zidinama i kulama pruža i određene podatke o izgledu nekadašnjega grada. Informacija da je antička Arba bila opasana zidinama izazvala je kod stručnjaka raspravu o površini gradskog areala koji se morao prostirati od vrha brežuljka do mora. Ta su dosad iznesena mišljenja, koja se više temelje na poznavanju tipičnoga rimskoga gradskog tlocrta nego na materijalnim svjedočanstvima, međusobno dijametralno suprotna. Tako jedni smatraju da se grad rasprostirao u okviru i danas raspoznatljivih srednjovjekovnih zidina. Drugi pak misle da je antički grad morao biti mnogo manji od srednjovjekovnoga. Današnji raster stare gradske jezgre je iz srednjovjekovnog doba, a stručnjaci se slažu da je raspored ulica sa tri uzdužne i nizom poprečnih ulica, sa stubama koje vode prema vrhu, mogao biti u osnovi antički. Upravo zbog tih srednjovjekovih gradnji, koje su izniknule nad antičkim gradom, nije poznat ni položaj ni izgled antičkih stambenih kuća, kao ni javnih gradskih objekata, tj. gradskog trga (*forum*) i sakralnog središta s hramovima.

Autohtoni stanovnici Arbe su se tijekom vremena sasvim romanizirali, o čemu govore ne samo posveta vrhovnom rimskom božanstvu Jupiteru nego i nalazi baza kipova carske obitelji s natpisima te reljefi. U Rabu su se, uzidane u kasnije objekte, čuvale i dvije glave koje su nekada pripadale kipovima. Jedna od njih, nadnaravnih dimenzija, nestala je kada je srušena rapska kapelica sv. Ivana u kojoj je glava bila uzidana. Iako se pretpostavljalo da je glava pripadala izvanredno velikom Jupiterovom kipu, to nije dokazano. Isto tako, dvoji se da i druga glava pripada Jupiteru, što se ranije tvrdilo. Valja spomenuti još i glavu, rađenu u visokom reljefu, uzidanu u jednu stambenu kuću. Analiza je pokazala da je riječ o ulomku atičke nadgrobne stele. Kada i kako je taj grčki spomenik dospio u Rab, nije jasno. U Arheološkome muzeju u Zadru čuva se dio stražnje strane sarkofaga, izrađenog od finog pentelićkog mramora, s prikazom ubojstva kaledonskog vepra.

Propašću jedinstvene rimske države otok Rab neko vrijeme ostaje u sklopu Zapadnog Rimskog Carstva, do njegova pada u 5. st., a zatim postaje dijelom Istočnog

Crteži amfore s natpisom felix Arba

Ulomak antičkog reljefa iz Raba koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zadru

Carstva u sklopu bizantskog temata. Na otok je relativno rano došlo i kršćanstvo. Grad Rab je imao i svojeg biskupa. O tome govori podatak da je rapski biskup Ticianus bio prisutan na sinodama u Saloni 530. i 533. g. Iako u gradu nije sačuvano nijedno ranokršćansko zdanje, ipak se u tlocrtima crkava sv. Marije Velike i sv. Justine naziru ranokršćanski elementi. No najzanimljiviji ranokršćanski ostaci pronađeni su među ostacima crkve sv. Evanđelistara, gdje je prilikom posljednjih istraživanja pronađen kameni relikvijar iz 5. st.

Premda se grad Rab može podičiti izuzetno zanimljivom i dugačkom prošlošću, ipak se o segmentu antičkog dijela te prošlosti malo zna. Iako su se iz toga razdoblja analizirala sva dostupna povijesna vrela, bila bi potrebna sustavna arheološka istraživanja da bi se bolje upoznao antički život grada. Takva su istraživanja otežana, ako ne i potpuno onemogućena, jer su se nad porušenim antičkim zdanjima gradila srednjovjekovna zdanja, a nad njima kuće u kojima i danas žive stanovnici stare gradske jezgre. Tako je, uostalom, slučaj i s mnogim drugim hrvatskim gradovima koji su već u antičkom vremenu doživljavali i urbanizaciju i prosperitet povezan s njom.

Bibliografska bilješka

Tekstovi u ovoj knjizi većim su dijelom objavljeni u publikaciji Croatia In Flight Magazine, *a nekoliko ih je objavljeno i u drugim časopisima, u Hrvatskoj i inozemstvu. Više je tekstova nakon prvog objavljivanja bilo preuzeto i pretiskano u tjednom novinstvu. Ovdje ih donosimo s neznatnim izmjenama i dopunama, usklađene s najnovijim arheološkim spoznajama. Navodimo njihova prva objavljivanja u periodici:*

Pula – grad i muzej, Croatia In Flight Magazine, proljeće 1994, Zagreb, 1994, str. 27 – 31.

Topusko – Arheološki zapis „iz nezaboravljenog kraja", Hrvatsko slovo, br. 29, 10. studenoga 1995, str. 20.

Prilog poznavanju antičke povijesti grada Splita, Rundschau – Smotra 2, 1995, str. 33 – 37.

Predstavljanje Staroga Grada, Hrvatsko slovo, br. 44, 23. veljače 1996, str. 20.

Zadar – dah prošlosti, zalog za budućnost, Croatia In Flight Magazine, proljeće 1996, Zagreb, 1996, str. 25 – 32.

Varaždinske Toplice, Croatia In Flight Magazine, jesen 1997, Zagreb, 1997, str. 24 – 30.

Odisejev otok Mljet, Croatia In Flight Magazine, ljeto 1997, Zagreb, 1997, str. 30 – 38.

Slavni grad Salona, Croatia In Flight Magazine, ljeto 1998, Zagreb, 1998, str. 14 – 24.

Siscia – najvažnije rimsko strateško mjesto u Panoniji, Croatia In Flight Magazine, zima 1998/99, Zagreb, 1998, str. 32 – 41.

Vis – najveća starogrčka kolonija u Hrvatskoj, Croatia In Flight Magazine, zima 1998, Zagreb, 1998, str. 40 – 48.

Römische Kaiser oder örtliche Notabeln – neue archäologische Entdeckungen in Narona, Antike Welt, 2, 1998, str. 115 – 118.

Mursa – grad izrastao iz plodne zemlje, Croatia In Flight Magazine, ljeto 1999, Zagreb, 1999, str. 30 – 37.

Nin, burna i slavna povijest, Croatia In Flight Magazine, proljeće 1999, Zagreb, 1999, str. 26 – 36.

Patina starog Poreča, Croatia In Flight Magazine, jesen 1999, Zagreb, 1999, str. 26 – 34.

Vinkovci – Cibalae, rodni grad dvaju rimskih careva, Croatia In Flight Magazine, zima 1999/2000, Zagreb, 1999/2000, str. 22 – 29.

Rimski grad Andautonija, Croatia In Flight Magazine, proljeće 2000, Zagreb, 2000, str. 12 – 18.

Arba – rimski gradić, Croatia In Flight Magazine, ljeto 2000, Zagreb, 2000, str. 30 – 34.

Izbor iz literature

Opći pregled

Š. Batović, *Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali*, VAHD 58, 1966, str. 47 – 74.

Th. Bechert, *Die Provinzen des römischen Reiches*, Mainz am Rhein, 1999.

F. Bulić, *Izabrani spisi*, Split, 1984.

K. Brodersen, *Antike Stätten am Mittelmeer*, Stuttgart – Weimar, 1999.

N. Cambi, *Imago animi – Antički portret u Hrvatskoj*, Split, 2000.

S. Dimitrijević – T. Težak Gregl – N. Majnarić Pandžić, *Prapovijest u Hrvatskoj*, Zagreb, 1999.

R. Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre*, Pula, 1998.

G. Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, Rad JAZU, Zagreb, 1961.

G. Novak, *Prethistorijski Hvar – Grapčeva špilja*, Zagreb, 1955.

A. Rendić-Miočević – M. Šegvić, *Religions und Cults in South*
Pannonian Regions, u: *Religions und Cults in Pannonia*, Szekesfehervar, 1998, str. 7 – 16.

D. Rendić – Miočević, *Iliri i antički svijet*, Split, 1989.

M. Sanader, *Rasprave o rimskim kultovima*, Zagreb, 1999.

P. Selem, *Izidin trag – egipatski kultni spomenici u rimskom Iliriku*, Split, 1997.

A. Starac, *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji I. i II*, Pula, 1999.

A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1991.

M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976.

A. Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1999.

J. B. Ward – Perkins, *Roman Imperial Architecture*, London, 1991, (V. izdanje).

M. Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 1996.

Ad fines (Quadratum)

J. Brunšmid, *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije I*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n. s. I, Zagreb, 1895, str. 148 – 183.

J. Brunšmid, *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n. s. 5, Zagreb 1901, str. 87 – 168.

M. Šegvić, *Žrtvenik Libera i Libere u Topuskom*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, sv. XIV, Zagreb, 1981, str. 67 – 72.

M. Šegvić, *Ponovo o rimskom grobu u Topuskom*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, sv. XVI – XVII, Zagreb, 1983 – 1984, str. 167 – 174.

M. Šegvić, *Antički kultovi u Sisku i Topuskom*, Izdanja HAD-a 10, Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području, Zagreb, 1986, str. 95 – 101.

M. Šegvić, *Natpis veterana XV. Aplonarske legije u Topuskom,* Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, sv. XXI, Zagreb, 1988, str. 57 – 66.

Najstarije Topusko, katalog izložbe, (M. Šegvić), Karlovac, 1990.

Aenona

L. Jelić, *Spomenici grada Nina,* Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, n. s. IV, Zagreb, 1900.

M. Suić, *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici,* Rad. Inst. JAZU, 16 – 17, Zadar, 1969, str. 61 – 104.

Š. Batović – M. Suić – J. Belošević, *Nin – problemi arheoloških istraživanja,* Zadar, 1968.

Andautonia

Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 6, Zagreb, 1981.

Z. Gregl, *Rimljani u Zagrebu,* Zagreb, 1991.

F. Nemeth-Ehrlich – P. Vojvoda, *Andautonija – rimsko urbano središte,* katalog izložbe *Zagreb prije Zagreba,* Zagreb, 1994, str. 39 – 45.

Aquae Iasae

B. Vikić-Belančić – M. Gorenc, *Varaždinske toplice – Aquae Iasae u antičko doba,* Varaždinske Toplice, 1980.

Š. Ljubić, *Aquae Iasae (Toplice Varaždinske),* VHAD, 1/2, 1879, str. 33 – 43.

F. Nemeth-Ehrlich – D. Kušan, *Rimsko naselje Aquae Iasae,* katalog izložbe, Zagreb, 1997.

Arba

V. Brusić, *Otok Rab, geografski, historijski i umjetnički pregled s ilustracijama i geografskom kartom Kvarnera i Gornjeg Primorja,* Zagreb, 1925.

J. Medini, *Gradski zid i pitanje urbanog areala antičkog Raba,* Rapski zbornik, Zagreb, 1987, str. 171 – 174.

N. Cambi, *Zapažanja o antičkoj skulpturi na otoku Rabu,* Rapski zbornik, Zagreb, 1987, str. 176 – 178.

Š. Batović, *Prapovijesni ostaci na otoku Rabu,* Rapski zbornik, Zagreb, 1987.

M. Zaninović, *Naselja i teritorij u antici Hrvatskog primorja,* Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, Izdanja HAD-a, 13, 1988, Zagreb, 1989, str. 9 – 17.

A. Nedved, *Felix Arba,* Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, Izdanja HAD-a, 1988, Zagreb, 1989, str. 29 – 45.

Aspalathos – Spalatum

R. Adam, *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalato in Dalmatia*, London, 1764.

F. Buškariol, *Bilješka o arheološkoj topografiji Manuša*, Kulturna baština 15, Split, 1984.

J. Brunšmid, *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji,* Split, 1998, str. 44 – 46.

N. Cambi, *Dioklecijanova palača i Dioklecijan,* katalog izložbe, Split, 1994.

I. Fisković, *Prilog poznavanju najstarijih spomenika na Marjanu kod Splita,* Anali historijskig instituta u Dubrovniku, sv. 12, 1970.

Grupa autora, *Ad basilicas pictas*, Split, 1999.

Lj. Karaman, *Kaiser Diokletians Palast in Split*, Zagreb, 1919.

G. Nieman, *Der Palast des Diokletian in Spalato*, Wien, 1910.

G. Novak, *Povijest Splita,* sv. I, Split, 1978.

J. i T. Marasović, *Antički Dijanin hram i ranosrednjovjekovna crkvica sv. Jurja na rtu Marjana*, VAHD LXI, 1959.

J. i T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Zagreb, 1970.

I. Marović, *Nekoliko prahistorijskih nalaza iz Splita i okolice Sinja,* VAHD LX, 1958, str. 8. i dalje.

I. Marović, *Bilješka o nalazu u kriptoportiku Dioklecijanove palače,* VAHD LXI, 1959, str. 23.

S. Piplović, *Antička nekropola u Lori*, Kulturna baština 5 – 6, 1976, str. 11 – 15.

Cibalae

S. Dimitrijević, *Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla,* u: *Corollla memoriae Iosepho Brunšmid dicata,* izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 4, Vinkovci, 1979, str. 201 – 269.

Grupa autora, *Vinkovci u svjetlu arheologije,* katalog izložbe, Vinkovci, 1999.

I. Iskra-Janošić, *Građevinski materijal i njihova upotreba u Cibalama,* Opuscula Archaeologica 16, Zagreb, 1992, str. 207 – 218.

I. Iskra-Janošić, *Vinkovci od neolotika do srednjega vijeka,* Zbornik radova HAZU-a, IX, Vinkovci, 1997, str. 267 – 290.

N. Majnarić – Pandžić, *Cornacum (Sotin) and Cibalae (Vinkovci) as Examples of the Early romanization of Late La Tene communities in Southern Pannonia,* Kontakte längs der Bernsteinstrasse, Krakow, 1996, str. 23 – 33.

Jader

M. Suić, *Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkoga Zadra,* Zadarski zbornik, Zagreb, 1964, str. 117 – 128.

M. Suić, *Zadar u starom vijeku,* Zadar, 1981.

M. Suić, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske*, Zadar, 1996, str. 597 – 603.

Š. Batović, *Prapovijesni nalazi na zadarskom otočju,* Diadora 6, Zadar, 1973.

Issa

B. Kirigin – E. Marin, *Archäologischer Führer durch Mitteldalmatien,* Split, 1989.

B. Kirigin, *Issa,* Zagreb, 1996.

B. Gabričević, *Antički spomenici otoka Visa,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 17, Split, 1968, str. 5 – 60.

G. Novak, *Vis I,* Zagreb, 1961.

Melita

E. Dyggve, *Palača na otoku Mljetu s novog gledišta,* Zbornik za umetnonosno zgodovino V/VI, Laurae F. Stele septuagenario oblate, Ljubljana, 1959, str. 79 – 90.

A. Mohorovčić, *Prilog poznavanju razvoja arhitekture na otoku Mljetu,* Bertićev zbornik, Dubrovnik, 1960, str. 25 – 32.

A. Gušić – C. Fisković, *Otok Mljet,* Goveđari, 1980.

I. Dabelić, *Mljet – povijest otoka od najstarijih vremena do XV. st.,* Dubrovnik, 1987.

M. Zaninović, *Liberov hram na otoku Mljetu*, u: *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 1996, str. 345 – 352.

Mursa

M. Bulat, *Topografija istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji*, Osječki zbornik, 12, Osijek, 1969.

M. Bulat, *Rimski antefiksi u Muzeju Slavonije,* Osječki zbornik 13, Osijek, 1971.

H. Göricke-Lukić, *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse*, Zagreb – Osijek, 2000.

D. Pinterović, *Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature,* Osječki zbornik 11, Osijek, 1967.

D. Pinterović, *Što znamo o urbanom razvoju Murse,* u: *Antički gradovi i naselja u Južnoj Panoniji i graničnim područjima,* Beograd, 1977.

D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba,* Osijek, 1978.

Narona

N. Cambi, *Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil grada,* u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Zagreb, 1980, str. 127 – 153.

E. Marin, *Ave Narona,* Zagreb, 1997.

E. Marin, *Narona,* Metković – Split, 1999.

C. Patsch, *Povijest i topografija Narone,* Metković, 1996.

M. Zaninović, *Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike,* u: *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 1996, str. 221 – 230.

Parentium

Marino Baldini, *Parentium: Prilozi čitanju urbane kronologije,* Opuscula archaeologica, 23 – 24, Zagreb, 1999 – 2000, str. 451 – 457.
R. Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium,* Zagreb, 1988.
I. Matejčić, *The episkopal Palace at Poreč – Results of recent expoloration and restauration,* Hortus Artium Medievalium I, Motovun – Zagreb, 1995.
M. Prelog, *Poreč, grad i spomenici,* Beograd, 1957.
M. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Zagreb, 1986.
A. Šonje, *Eufrazijeva bazilika Poreč – ostaci antičke arhitekture,* Arheološki pregled, Beograd, 1963.

Pharos

G. Novak, *Hvar*, Zagreb, 1972.
Grupa autora, *Pharos – antički Stari Grad,* katalog izložbe, Zagreb, 1996.
Grupa autora, *Projekt Hvar,* Oxford – Split, 1998.
M. Zaninović, *Pharos od polisa do municipija,* u: *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 1996, str. 102 – 112.
M. Zaninović, *Grčka podjela zemljišta u polju antičkoga Pharosa,* u: *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 1996, str. 28 – 34.

Pola

A. Gnirs, *Führer durch Pola,* Wien, 1915.
Grupa autora, *Der Zauber Istriens,* Pula, 1999.
Š. Mlakar, *Antička Pula*, Pula, 1978.
V. Jurkić Girardi, *Pula*, Pula, 1986.
R. Matijašić – K. Buršić-Matijašić, *Pula,* Pula, 1996.
A. G. Fischer, *Das römische Pola,* München, 1996.
Š. Mlakar, *Amfiteatar u Puli,* Pula, 1996.
A. Starac, *Forum u Puli,* Opuscula Archaeologica 20, Zagreb, 1996, str. 71 – 91.

Salona (Salonae)

Antička Salona, Zbornik, (ur. N. Cambi), Split, 1991.
F. Bulić, *O godini razorenja Solina*, u: *Izabrani spisi*, Split, 1984. str. 291 – 331.
N. Cambi, *Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Zagreb, 1976
E. Dyggve, *Izabrani spisi,* Split, 1989.
E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva,* Split, 1996.
E. Marin, *Starokršćanska Salona,* Zagreb, 1988.
E. Marin, *Pro Salona,* Zagreb, 1994.
J. Jeličić-Radonić, *Nova istraživanja gradskih zidina Salone,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 37, 1997/1998, Split 1997 – 1998, str. 5 – 36.

Siscia

M. Šegvić, *Antički kultovi u Sisku i Topuskom,* Izdanja HAD-a, 10, Zagreb, 1986, str. 95 – 101.

A. Faber, *Građa za topografiju antičkog Siska,* Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, sv. VI – VII, Zagreb, 1972 – 1973.

M. Hoti, *Sisak u antičkim izvorima,* Opuscula archaeologica 16, Zagreb 1992, str. 133 – 165.

A. Durman, *O geostrateškom položaju Siscije,* Opuscula archaeologica 16, Zagreb, 1992, str. 117 – 133.

R. Makjanić, *Sisak – terra sigilata,* Opuscula archaeologica 20, Zagreb,

D. Vuković, *Siscia i vizija rimskog grada u Panoniji,* Sisak, 1994.

M. Buzov, *Segestika i Siscia – topografija i povijesni razvoj,* Prilozi Instituta za arheologiju Zagrebu, 10, Zagreb, 1996, str. 47 – 69.

Z. Burkovsky, *Nekropole antičke Siscije,* Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 20, Zagreb, 1996, str. 69 – 81.

M. Zaninović, *Siscia u svojim natpisima,* Izdanja HAD-a, 6, Zagreb, 1981, str. 201 – 207.

R. Koščević, *Antičke fibule s područja Siska,* Zagreb, 1980.

N. Majnarić-Pandžić, *Novi nalazi kopče tipa Laminci iz Siska,* Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3, sv. XXIII, Zagreb, 1990, str. 55 – 62.

Kazalo

Sadržaj

Izdavač
ŠKOLSKA KNJIGA, d.d.
Masarykova 28, Zagreb

Za izdavača
ANTE ŽUŽUL, prof.

Predsjednik Uprave
dr. sc. DRAGOMIR MAĐERIĆ

Tiskanje dovršeno u listopadu 2001.